

Zdravko Dizdar

LOGOR KERESTINEC

UDK 343.819(497.13)
Izvorni znanstveni rad

Logor Kerestinec

ZDRAVKO DIZDAR

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

Uvodni dio

U povijesti KPJ i NOB-a logor Kerestinec i događaji vezani za njega predstavljaju jednu od tema koja već gotovo pola stoljeća uvijek iznova pobuđuje interes i traži odgovore i istinu. Taj interes i pored najnovijih brojnih feljtona, napisa pa i nekoliko knjiga, publicističkog i povijesnog karaktera, od kojih se neke bave i logorom Kerestinec, nije prestao ni danas. To nije nimalo slučajno. Kerestinec je prvi od ustaških logora, prvi u kojem su posljednji mjesec komunisti bili u većini, prvi u kojem je organiziran i uspješno izvršen proboj komunista iz njega, prvi po tragičnim posljedicama za sudionike proboja i one koji nisu sudjelovali u njemu i na kraju prvi koji su uslijed svega toga ustaše rasformirali. Pa iako je podosta pojedinosti, događaja i odgovora poznato, mnoge netočne interpretacije, zaključci i tvrdnje pobijene, ipak niz pitanja i događaja i dalje čeka da bude pokrenut i da se na njega odgovori. Svi oni koji su do sada pisali o logoru Kerestinec bavili su se isključivo samo jednim njegovim dijelom, tj. »komunističkim« dijelom toga logora, dok ostala dva dijela, i to »srpsko-jugoslavenski« i »židovski dio«, nazivi koje su suvremenici upotrebljavali, nisu uopće obrađivani i jedva da su ponegdje spomenuti. Sve je to nametnulo potrebu monografske obrade toga logora u cjelini, tj. svih njegovih dijelova od osnivanja pa do rasformiranja. Na tome radim već gotovo desetak godina, a posljednjih nekoliko godina u okviru republičkog znanstvenog potprojekta o teroru: »Koncentracijski logori, zatvori i stratišta na području Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata«, kao dijelu saveznog projekta o teroru. Rezultat toga je i monografija o logoru Kerestinec u koautorstvu s Darkom Stuparićem, koja je u pripremi za tisak (u dva toma s više od 1000 stranica), te ovdje ukratko iznosim rezultate svojih istraživanja. Oni se temelje na obimnoj arhivskoj građi iz 1941—1945. godine, na dio koje ukazuju bilješke. U prvom redu to je oko 1000 dokumenata neprijateljske provenijencije koji daju osnovne informacije o logorašima, njihovom hapšenju i upućivanju u logor Kerestinec, kao i još neke. Posebno su zanimljivi nekoliko sačuvanih spiskova logoraša sva tri dijela logora Kerestinec, policijski kartoni i kartoni o prijavi imetka nekih kerestinečkih logoraša, te pojedini računi o izdacima za potrebe

logoraša, logorske straže i logora u cjelini. Građa je inače razasuta u desetak različitih arhiva i drugih institucija u zemlji. Korišten je i vrlo značajan fond komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, gotovo u cjelini sačuvan u Arhivu Hrvatske, s izjavama većine preživjelih kerestinečkih logoraša, zatim rodbine i prijatelja poginulih logoraša, i podataka iz literature, na osnovi čega je Arhiv Hrvatske izradio za poginule biografije, u kojima su navedeni i korišteni izvori. Na kraju, tu su i rezultati dosadašnjih istraživanja povjesničara. Zatim podaci iz najnovije publicistike, literature i nekolicine izjava, što je prikupio i obradio Stuparić o logoru Kerestinec i o pojedinim njegovim logorašima te mi omogućio korištenje.

U travanjskom ratu oružane snage Kraljevine Jugoslavije kapitulirale su pred fašističkim agresorima, koji su okupirali i raskomadali zemlju, dok su kralj i vlada pobjegli iz zemlje, ostavljajući narod na milost i nemilost okupatora. Tako je uz pomoć i pod okriljem okupatora na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine 10. IV 1941. proglašena »Nezavisna Država Hrvatska« (dalje NDH), na čelu s drom Antom Pavelićem i njegovim ustašama.¹

Značajno priznanje za proglašenje i uspostavljanje NDH te podršku ustaški je režim dobio izjavom Vladka Mačeka, predsjednika Hrvatske seljačke stranke (dalje HSS), stranke koja se smatrala glavnom i najutjecajnijom u Hrvatskoj, objavljenom 10. IV 1941. u vezi s osnivanjem NDH. U njoj se poziva »sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokori«, te »sve pristaše HSS koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike itd., da iskreno surađuju s novom vladom«.² U praksi se to manifestiralo posebno u podršci ustaškom režimu od desničarskih snaga HSS-a, prvenstveno Hrvatske seljačke i građanske zaštite, što je znatno pripomoglo njegovom uspostavljanju tih prvih mjeseci poslije proglašenja NDH.

Isto tako, ustaški je režim našao znatan oslonac i podršku i u vrhovima katoličke crkve, na čelu s zagrebačkim nadbiskupom Alojzijem Stepincom koji u svojoj okružnici od 28. IV 1941. poziva svećenstvo svoje dijeceze »na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH«.³

Ustaše su Zagrebu u provođenju svoje politike namijenili važnu ulogu kao budućem političkom i upravnom središtu NDH.⁴ Zato se upravo u njemu koncentriraju najutjecajnije ustaše iz inozemstva i iz zemlje i započinju rad na konstituiranju glavnih ustanova NDH. Istovremeno se poduzima-

¹ Opširnije o ustašama i tzv. NDH vidi: *Fikreta Jelić-Butić*, Ustaše i NDH, Zagreb 1971.

² O strujanjima u redovima HSS-a i odnosu prema ustašama u toku rata vidi: *Fikreta Jelić-Butić*, Hrvatska seljačka stranka, Zagreb, 1983. Mačekov proglas vidi u Građi za povijest NOB-a u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941—1945 (dalje samo Građa SZH), knj. I (ožujak—prosinac 1941), izdavač Savjet za izdavanje Građe SZH, stručni redaktor Zdravko Dizdar, Zagreb 1981, dok. 3.

³ Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 12.

⁴ Opširnije vidi: *F. Jelić-Butić*, Zagreb i ustaška »NDH«, u zborniku: Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, str. 197 i dalje; *Narcisa Lengel-Krizman*, Zagreb u NOB-u, Zagreb 1980, str. 49 i dalje; *Ivan Jelić*, Tragedija u Kerestincu — Zagrebačko ljeto 1941, Zagreb 1986, str. 22—30.

ju propagandne i organizacione aktivnosti na organiziranju »ustaškog pokreta« u Zagrebu, te osnivaju ustaške organizacije, u prvom redu ustaški tabori, logori i stožeri, a po uzoru na nacističke u Trećem Reichu i Italiji. Raznim oblicima nastojalo se u ustaške organizacije uključiti čitavo hrvatsko stanovništvo, prvenstveno omladinu. Istovremeno se kampanjom nastojalo pridobiti što više dobrovoljaca za Ustašku vojniciu, kao elitnu oružanu formaciju »ustaškog pokreta«, te mobilizacijom građana u domobranstvo NDH stvoriti oružane snage NDH. Dio građana iz raznih slojeva, po odobrenju okupatora, posebno malograđanski elementi, uključio se u pojedine ustaške akcije i manifestacije te stupio u ustaški pokret, ali je to bio vrlo mali dio. Kod znatnog dijela građanstva, već u tim prvim mjesecima, nastojanja ustaša da ih uključe u svoje organizacije nailazila su na sve vidljiviji otpor, kao što je bio slučaj s omladinom, a propali su i njihovi pokušaji s inteligencijom te javnim i kulturnim radnicima. Tome su, svakako, znatno pridonijeli zagrebački komunisti i skojevci. Tako se vrlo brzo pokazalo da je društveno-politička osnova na koju su ustaše mogli računati vrlo uska.

Ustaše su u Zagrebu, ne dobivši znatniju podršku za svoju politiku u redovima hrvatskog naroda, održavali svoju vladavinu zahvaljujući isključivo njemačkoj okupacionoj vojnoj sili i masovnom teroru, koji je bio proklamiran kao jedan od bitnih elemenata političkog programa ustaških vrhova.⁵ Upravo će ustaški najrazličitiji i najdrastičniji oblici terora, kao sastavni i nerazdvojni dio terora okupatora i njihove politike u NDH, biti glavno obilježje cjelokupne vladavine ustaša u toku rata. Zagreb je prema ustaškim planovima trebalo »očistiti od nehrvatskih elemenata« terorem, što se posebno odnosilo na istrebljenje Srba i Židova, ali istovremeno izvršiti radikalno »unutrašnje prečišćavanje«, tj. likvidaciju svih građana Hrvata, koji su, zbog »nehrvatskog ponašanja«, od ustaša označeni kao izdajnici »čiste hrvatske nacije«. To je u praksi značilo provođenje najdrastičnijeg terora nad najvećim dijelom građana Zagreba koji je — s obzirom na masovnost i da mu je cilj bio uništenje čitavih dijelova naroda i vjerskih zajednica — imao karakter genocida. Tako je prema najnovijim istraživanjima 18.637 Zagrepčana izgubilo život od 1941. do 1945, od čega je njih 3355 izgubilo život na širem području Zagreba: u zatvorima, na ulici, u odmazdama i masovnom teroru; 5293 u logorima na području Jugoslavije (samo u logoru Jasenovac njih 3264), a 1852 u logorima izvan Jugoslavije, dok je u odmazdama, strijeljanjima, zatvorima i masovnom teroru izvan Zagreba stradalo njih 1141, a 4162 su poginula kao borci NOVJ.⁶ Treba reći da su ustaše od prvih dana posebno sistematičan i oštar teror provodili protiv komunista, pripadnika i pristaša NOP-a te skojevaca, sve do oslobođenja, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Tako je, npr., od 640 poginulih Zagrepčana u Dotrščini, prema nepotpunim podacima, bilo najmanje 90 članova KPJ i 84 člana

⁵ Opširnije o tome vidi: *Leopold Kopsa*, O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH, Zbornik, Zagreb u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1941, str. 223—251. Tu su ukratko navedeni i najznačajniji dotadašnji radovi o ustaškom teroru.

⁶ *Josipa Paver*, Rezultati arhivskih istraživanja podataka o revolucionarima Zagreba — sudionicima NOB-a i žrtvama fašističkog terora, Zbornik, Oslobođenje Hrvatske 1945. godine, Zagreb 1986, str. 608—611.

SKOJ-a. Slično je i na drugim zagrebačkim stratištima. Oni su bili glavni ideološki i politički protivnici ustaša, predvodnici i organizatori svenarodnog otpora i borbe protiv zločinačke politike njihove, okupatora i ostalih njihovih suradnika. Potrebno je istaknuti da je policija Banovine Hrvatske predala ustašama gotovo cjelokupnu kartoteku o komunistima i više od stotinu komunista koji su se zatekli u zatvorima prilikom dolaska ustaša na vlast. Ipak su ustaše odmah započeli hapsiti sve komuniste, a posebno poslije napada fašističke Njemačke na SSSR. Da bi teroru dali što organiziraniji karakter, ustaše su ga ozakonili nizom formalnopravnih propisa i izgradnjom sudskog sistema kao jednom od najvažnijih poluga i sredstava za provođenje terora. Jedna od glavnih pravnih osnova ustaškog zakonodavstva, kojim je bio reguliran teror i provođenje genocida, bila je Pavelićeva tzv. »Zakonska odredba za obranu naroda i države« od 17. IV 1941.⁷ Prema toj odredbi, svatko tko »bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozio opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem veleizdaje«, za što ga ima »stići kazna smrti«, a na osnovi presude izvanrednog narodnog suda od tri osobe, kojega postavlja ministar pravosuđa, a sudi po »hitnom postupku«. Tome nije potreban nikakav komentar. Uz brojne i različite »zakonske odredbe« u svibnju i lipnju 1941. donesene su i Pavelićeve odredbe o osnivanju tzv. prijetkih sudova i pokretnih prijetkih sudova, čije su kompetencije u srpnju posebnim Pavelićevim odredbama proširene. Ti su sudovi dobili vrlo široka ovlaštenja u tretiranju raznih »kažnjivih djela«, koja se u odredbama navode taksativno, a oni koji se proglašavaju krivima kažnjavaju se smrću strijeljanjem. Odmah je u Zagrebu proradio tzv. Izvanredni narodni sud, dva prijeka suda i jedan Pokretni prijeki sud, o kojima i o njihovim sve učestalijim presudama građani su obaviješteni oglasima. Najčešće su bile »kazna smrti«. Postojao je još i niz odredbi, oglasa, obavijesti u prvom redu Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, kojima se, uz ostalo, Židovi a u početku i Srbi, obilježavaju posebnim znakovima, te im se ograničava kretanje u gradu Zagrebu, zatim uvođenje policijskog sata za sve građane kojim je po noći zabranjeno »svako kretanje i zadržavanje na ulicama kao i javnim lokalima«, uvođenje obaveznih popisa Srba, Židova, Roma-Cigana, Slovenaca i, na kraju, obavezna prijava svih stanovnika. Zatim se provode racije, mnogi otpuštaju s posla, hapšenja i zatvaranja »nepoćudnih elemenata«, preseljenja Srba i Židova iz sjevernog u južni dio Zagreba, oduzima se imovina »nepoćudnim elementima«, prisilno iseljavaju Srbi iz Zagreba u Srbiju, prisilno »prevode« Srbi i Židovi na katoličku vjeru, upućuju uhapšeni u sabirališta na Zagrebačkom zboru i Zavrtnici, ili u razne ustaške logore gdje su mnogi i mnogi Zagrepčani stradali i likvidirani. Među njima je i nekoliko stotina onih koji su upućeni u logor Kerestinec. Njih su među prvima zahvatile sve navedene ustaške mjere i teror.

Za što uspješniju realizaciju terora te učvršćenje i očuvanje poretka ustaše su u Zagrebu osnovali niz političkih i policijskih ustanova kao što su:

⁷ *Narodne novine*, Zagreb, 17. IV 1941. Tu su, uglavnom, objavljene i brojne druge odredbe koje se odnose na teror.

Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), Ravnateljstvo ustaškog redarstva, kao specijalna ustaška policija u Zagrebu, koje postaje nosilac svih kaznenih mjera i progona, zatim Ustaška nadzorna služba (UNS) sa svojim uredima, kao »vrhovna vojno-civilna vlast u okviru ustaške vojnice i glavni organ specijalne policije ustaškog režima«, a poslije njezina ukidanja 1943. Redarstvena oblast Zagreb i GRAVSIGUR, sastavljeni uglavnom od najpovjerljivijih i za provođenje terora najodabranijih ustaša. Tu su još Redarstveno ravnateljstvo Zagreb, Oružničko krilo Zagreb, vojne jedinice te obavještajne grupe i službe Njemačke i Italije. Svi su imali pravo hapšenja, suđenja, izvršenja smrtnih kazni i otpremanja u logore, a osim ranijih osnovano je još oko desetak novih zatvora i mučilišta, isto toliko različitih sudova, te nekoliko masovnih stratišta, tako da se grad Zagreb pretvarao u svojevrsni logor.

Njemački okupator u Zagrebu, bez kojega se ustaše ne bi mogli održati na vlasti, već time je bio i stvarni inicijator terora. Zato on ne samo da ne poduzima ništa da spriječi ustaški teror u gradu, za što je imao mogućnost, već ga, s jedne strane, podstiče a, s druge, i sam bezobzirno i surovo provodi teror i zločine nad građanima Zagreba i okolice, s glavnim ciljem da ih se terorističkim sredstvima zastraši i bezuvjetno potčini. To dovoljno pokazuju i nepotpuni podaci od nekoliko tisuća Zagrepčana koje su hapsili Nijemci ili su bili u njihovim zatvorima i logorima, od kojih je oko 2000 izgubilo život u tim zatvorima i logorima, na ulici, u odmazdama, strijelanjima i masovnom teroru.⁸

No, sve te mjere, teror i zločini ustaša i okupatora nisu mogli zaplašiti građane Zagreba, ugušiti njihov slobodarski duh da se ne suprotstave svemu tome na razne načine pa i s oružjem u ruci a pod rukovodstvom KPJ. O tome najbolje svjedoči i podatak od oko 50.000 Zagrepčana koji su na bilo koji način bili povezani s narodnooslobodilačkim pokretom (NOP), što znači svaki četvrti tadašnji stanovnik grada. Zagreb je na sredini travnja 1941. imao oko 530 organiziranih članova Partije, raspoređenih u 90 ćelija i 6 rajonskih komiteta s Mjesnim komitetom KPH Zagreb na čelu.⁹ U gradu je 1941. sjedište Centralnog komiteta KP Hrvatske, a do svibnja 1941. i sjedište CK KPJ s Josipom Brozom Titom na čelu, koji donosi dalekosežne i povijesne odluke o početku borbe protiv okupatora i njegovih suradnika te o pripremama za oružani ustanak naroda Jugoslavije pod rukovodstvom KPJ, koji je ubrzo i otpočeo širom Jugoslavije. U Zagrebu je bilo i sjedište Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku i MK SKOJ-a Zagreb sa snažnom organizacijom SKOJ-a u gradu, i sjedište Pokrajinskog odbora Narodne pomoći za Hrvatsku i Mjesnog odbora Narodne pomoći Zagreb s više od 600 aktivista, s više od 5000 stalnih suradnika i s gotovo 10.000 simpatizera spremnih pomoći na razne načine.¹⁰ U njemu je bilo i glavno sjedište partijske tehnike. Radila je u nje-

⁸ Prema podacima iz navedenih radova u prethodnim bilješkama.

⁹ *Ivan Jelić*, Komunistička partija Hrvatske 1937—1945, svezak drugi, Zagreb 1981, str. 31 i 40.

¹⁰ Opširnije o tome vidi: *Narcisa Lengel-Krizman*, Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941 do 1942, *Časopis za suvremenu povijest*, broj 1—2, Zagreb 1969, str. 93—112.

mu i ilegalna radio-stanica koja je održavala vezu s rukovodstvom Kominterne u Moskvi, kao njen obavještajni punkt za vezu s partijama Austrije, Bugarske, Grčke, Italije, Mađarske i Švicarske a preko kojega je i rukovodstvo KPJ održavalo vezu s Kominternom. Uz to, u njemu je bio i jedan od punktova sovjetske obavještajne službe za Balkan.¹¹ Sve to pokazuje da su, usprkos teškim uvjetima rada pod okupacijom i ustaškim režimom, Partija i druga rukovodstva NOP-a i organizacije nalazili načina da uspješno rade u Zagrebu i iz njega rukovode.

Osnivanje logora Kerestinec

U objavljenju literaturi postojala su dva mišljenja o vremenu osnivanja logora u Kerestincu. Jedno da ga je osnovala Banovina Hrvatska uoči rata i drugo da su ga osnovali ustaše u svibnju 1941. godine. Prvo se mišljenje, vjerojatno, zasnivalo na činjenici da su u Kerestincu bili zatočeni i komunisti koje je policija uhapsila uoči rata. Drugo se, pak, mišljenje zasnivalo na činjenici da su ustaše organizirano potkraj svibnja 1941. u logor Kerestinec internirali veću grupu komunista, gdje su zatekli grupu Židova koji su tu internirani nešto prije njih, na početku svibnja 1941. godine. No, ni jedni ni drugi nisu bili u pravu. Logor u Kerestincu osnovan je 19. travnja 1941. godine. To potvrđuje nekoliko dokumenata i izjava. Npr., u izvještajima od 28. IV i 3. V 1941. Ministarstvu unutrašnjih poslova NDH o važnijim događajima od početka rata na samoborskom kotaru, Teodor Turk, kotarski predstojnik, izvijestio je i to da je 19. IV 1941. osnovan »u Kerestincu logor za nepoćudne elemente«. Iz sačuvanog Turkovog putnog računa saznajemo da je putovao 19. IV 1941. »u Zagreb, odavde u Kerestinec radi uređenja Kerestincea za smještaj interniraca«, koji se nalazio na području njegovog kotara.¹²

U urudžbenom zapisniku Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu pod datumom 19. IV 1941. urudžbirano je da se po naređenju »Gosp. Ravnatelja« (tada je to bio dr Josip Vragović) »Dvorac Kerestinec« stavlja u »održavanje pod stražom«, za što je zadužen Oskar Reiner, tadašnji pristav Redarstvenog ravnateljstva, što je on istoga dana i proveo. Naime, toga dana je od Redarstvenog ravnateljstva Mladen Horvatin »postavljen za zapovjednika koncentracionog logora u Kerestincu«, te mu je bilo dodijeljeno 20 stražara za osiguranje logora, kako je izjavio na saslušanju pred našim istražnim organima (5. VIII 1945). U urudžbenom zapisniku je i ovo Vragovićevo naređenje od istoga dana koje ukazuje i na razlog stavljanja Kerestincea pod stražu, a ono glasi: »Uhapšeni pravoslavni pre-

¹¹ I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, n. dj., str. 36—37.

¹² Josip Broz Tito, *Pripremanje NOB-e*, Zbornik sjećanja — Zagreb 1941—1945, knj. 1, Zagreb 1982, str. 32; *Zvonko Komarica*, *Grobovi bez sjena* (Bijeg iz Kerestincea), Zagreb 1962, str. 18—27; *Narcisa Lengel-Krizman*, *Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941—1942*, Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zbornik, Varaždin 1976, str. 884, bili. 2; *Antun Miletić*, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941—1945*, Dokumenta, knj. III, Beograd 1987, str. 150, bili. 3; Arhiv Hrvatske (dalje AH), Fond Kotarske oblasti Samobor 1929—1945 (dalje KOS), kut. 3 i 5. Taj sam datum naveo u Građi SZH, knj. I, n. dj., str. 21, a odatle ga preuzimaju i prenose pojedini istraživači (vidi I. Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, n. dj., str. 29) dok većina ostaje kod starih mišljenja.

selenje u logor Kerestinec«. To je narednih dana i izvršio uglavnom Nikola Tićak, nadzornik redarstvene straže Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu. Vragović je ta naređenja, kako je poslije izjavio, dobio od Eugena Kvaternika Dide, tadašnjeg ustaškog povjerenika za javni red i sigurnost u Zagrebu, a o njihovoj provedbi pismeno izvijestio MUP NDH, što se vidi i iz urudžbenog zapisnika. Prema tome su dvorac i imanje Kerestinec 19. IV 1941. stavljene pod stražu, pretvoreni u logor, i u njega upućeni prvi zatočeniци.¹³

Svega nekoliko dana od interniranja prvih zatočeničnika u logor Kerestinec o tome je tiskom obaviještena i javnost. Toj obavijesti ustaše su namjerno dali neistinit sadržaj, a izbjegnuto je i naziv logora, kako bi bila što prihvatljivija za javnost. Tako se u podnaslovu izjave Bože Cerovskoga, u vezi s njegovim imenovanjem za novog povjerenika za javni red i sigurnost u Zagrebu, dane suradniku »Hrvatskog Naroda«, a koju »Hrvatski Narod« prenosi 23. IV 1941, navodi: »Četnici internirani u dvorcu Mihalovića u Kerestincu«, a u tekstu »[...] da je ustaško redarstvo smjestilo jedan dio uhićenih četnika i nepoćudnih elemenata u dvorac Mihalovića u Kerestincu. Bivši ban Mihalović poznat je hrvatskoj javnosti iz vremena poznatih događaja u Kerestincu [...]«. Tu obavijest prenijeli su i ostali ustaški listovi u Zagrebu i unutrašnjosti, bilo u cjelini ili u izvodima. Da je navedeni podatak o »četnicima« netočan potvrđuju i dokumenti i izjave. Tako je prema urudžbenom zapisniku Redarstvenog ravnateljstva po nalogu Vragovića 19. IV 1941. urudžbirano da su »uhapšeni četnici predati Sudbenom stolu«, a oni hapšeni kasnije pod sumnjom da su četnici upućivani su u logor »Danicu«, kraj Koprivnice. Da u Kerestincu nisu bili internirani četnici potvrđuje na saslušanju, 26. XII 1947, pred našim istražnim organima i Mladen Horvatin, komandant logora. On navodi da je od 5—6 logoraša koji su uhapšeni pod sumnjom da su četnici, što je evidentirano i u njihovim sačuvanim policijskim kartonima, samo nad jednim u Kerestincu proveo »istragu«, ali se moglo konstatirati samo »da je Jugofil«. Uostalom, kada su u svibnju 1941. vršena prva veća hapšenja komunista u Zagrebu, od kojih će dio biti interniran i u logor Kerestinec, ustaše su izvještavali u tisku o »hapšenju četnika«, a to će učiniti u dijelu tiska i kada su komunisti izvršili proboj iz logora Kerestinec u srpnju 1941. izvještavajući da su se pobunili i pobjegli odanle »četnici«.¹⁴

Kako Kerestinec nije bio pripremljen za namijenjenu mu funkciju logora, Teodor Turk, od 19. IV 1941, gotovo svaki drugi dan dolazi u njega »radi uređenja Kerestincea za smještaj interniraca«. Pošto je preuzeo 176.364,75 dinara novca, »koji je oduzet licima interniranim u Kerestincu i koji ima služiti za njihovo izdržavanje«, naručio je i izvršena je »izrada i montaža željeznih rešetaka na 15 kom. velikih uličnih prozora u I. katu na dvor-

¹³ Republički sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Zagreb (dalje RSUP SRH), Grada okupatora i kvislinga 1941—1945, koja je tek fragmentarno sačuvana. Urudžbeni zapisnik Redarstvene oblasti Zagreb 1941—1945 (dalje samo UZ ROZ), red. br. 999 i 1045; Zapisnik o saslušanju Mladena Horvatina od 5. VIII 1945. Zahvaljujem se RSUP-u što mi je omogućio uvid i korištenje te građe.

¹⁴ RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 1046; Zapisnik o saslušanju Mladena Horvatina od 26. XII 1947; Grada SZH, knj. I, n. dj., dok. 18.

cu u Kerestincu«, u neke prostorije dvorca uvedeno je električno svjetlo, nabavljene žlice, nešto odjeće, zatim hrana, kuhinja, šolje i slično za potrebe straže i logoraša. Dao je zatim komandantu logora Horvatinu 700 dinara za potrebe straže i opskrbu interniraca u Kerestincu, a isplatio je i 7100 dinara ženama petorice interniraca, tj. vratio im dio njihova zaplijenjenog novca prilikom hapšenja, pošto su ostale bez sredstava za život. Osim putnih računa za sebe, isplatio je i putne račune dru Antunu Angleru za njegova četiri puta u Kerestinec u travnju i svibnju 1941, a radi »pregledbe logora interniraca i oboljelih« u Kerestincu. Poslije obavljenog zadatka Turk je, 16. V 1941, napravio obračun iz kojega proizlazi da je za uređenje logora i ostale troškove utrošio 27.536 dinara te je ostatak od 148.828,75 dinara predao Mladenu Horvatinu, nadzorniku redarstvene straže i komandantu logora »u svrhu daljnjeg uzdržavanja interniranih u Kerestincu«. Inače je od 22. IV 1941. novac od interniranih u Kerestinec osobno preuzimao Horvatin, koji se kao »nadzornik straže i ekonom za cijeli logor«, odnosno njegov »zapovjednik«, kako je sam izjavio, brinuo o ishrani, redu, radu i svim ostalim potrebama i aktivnostima, i logoraša i logorske straže, sve do 14. VII 1941. godine. Tako je novim kotarskim predstojnicima poslije Turka, Stanislavu Buljanu (od sredine svibnja do početka lipnja 1941), a potom Zorislavu Mihiću (od sredine lipnja 1941. nadalje) preostalo samo da vode nadzor nad »logorom interniranih u Kerestincu«, i da ga povremeno posjećuju sve do njegova rasformiranja.¹⁵

U dosadašnjoj literaturi postoji nekoliko različitih naziva za logor Kerestinec. Jedan od prvih je »zatvor u Kerestincu«. Taj naziv ne nalazimo u dokumenima, a tek ga nekoliko preživjelih logoraša upotrebljava u svojim izjavama. No Kerestinec ni po svojoj strukturi života i rada nije imao ona karakteristična obilježja kao tadašnji zagrebački zatvori, kao što su između ostalih istrage, mučenja, okrutna šikaniranja, svakovrsna maltretiranja i pojedinačna ubojstva zatvorenika. Vjerojatno taj naziv potječe odatle što je Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu od osnivanja pa do raspuštanja logora Kerestinec vodilo brigu o njemu i rukovalo njime. Stražari su bili također iz toga Ravnateljstva.

Drugi je naziv »sabirni logor u Kerestincu«. Nalazimo ga u obavijesti MUP-a NDH od 17. VII 1941. o strijeljanju uhvaćenih komunista poslije proboja iz logora i nigdje više. No, i taj naziv ne odgovara potpuno za logor Kerestinec. To se može odnositi tek na dio židovskog logora u kojem su zaista »sabrani« Židovi emigranti iz Samobora, Zagreba i okolice, zatim otpremljeni u druge logore gdje su ubrzo, najvjerojatnije, svi likvidirani. Za ostale dijelove logora to se ne može tvrditi, pošto je u njih smješten tek manji dio uhapšenih Srba, Židova, Hrvata i drugih te komunista od 3868 uhapšenih od 11. IV do 14. VII 1941. i evidentiranih po urudžbenom zapisniku Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu.

Treći naziv je »radni logor Kerestinec«. I taj se naziv može samo djelomično odnositi na Kerestinec. Naime, točno je da su logoraši iz srpsko-jugoslavenskog i židovskog dijela logora radili sve potrebne poslove na poljoprivrednom dobru Kerestinec, ali to nisu radili i oni iz komunistič-

¹⁵ AH, KOS, kut. 3 i 5.

kog dijela, pošto su izborili status političkih zatočenika, a oni su od sredine lipnja 1941. predstavljali većinu u logoru.

Četvrti je najučestaliji naziv u dokumentima »koncentracioni logor Kerestinec«. Taj naziv nalazimo gotovo kod svih upućenih iz zatvora Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu u logor Kerestinec, a tako je zabilježeno i u urudžbenom zapisniku toga Ravnateljstva. Taj naziv nalazimo i u jedinom službenom izvještaju iz Kerestincea od 2. VII a i u raspisu Zapovjedništva I. oružničke pukovnije od 14. VII 1941. u kojem se navode i imena logoraša pritvorenika I C referade u logoru Kerestinec, od kojih je najveći broj sudjelovao u proboju iz logora. Taj naziv upotrebljava i zapovjednik logora u poslijeratnim saslušanjima. No, i taj naziv nije adekvatan za logor Kerestinec, ukoliko se uspoređi s drugim koncentracijskim logorima kao što su, npr., logor Jasenovac i Stara Gradiška, a u tome se slažu i svi logoraši Kerestincea, koji su preživjeli pakao navedenih koncentracijskih logora. Očito je da bi se logor Kerestinec s vremenom pretvorio u koncentracijski logor da nije bilo proboja komunista iz njega. Na to ukazuju pooštren režim u njemu od kraja lipnja i u srpnju 1941, prva strijeljanja logoraša, upućivanja u druge logore i slično.

U dokumentima se upotrebljavaju osim navedenih i ovi nazivi, a koje nalazimo i u izjavama preživjelih logoraša i njihove rodbine: »logor Kerestinec«, »logor za nepoćudne elemente«, »zatočenički logor Kerestinec« i »logor interniraca Kerestinec«, što je iza naziva »koncentracijski logor Kerestinec« i najučestaliji naziv za taj logor. Zato se nameće pitanje što je zapravo bio logor Kerestinec? Prema svemu onome što sam iznio, očito je da je Kerestinec bio logor interniraca koji je imao istovremeno i pojedina obilježja sabirnog, radnog i koncentracijskog logora.¹⁶

Iako je logor Kerestinec imao jedinstvenu upravu, on se u praksi sastojao od tri različita dijela, koji su bili i prostorno odijeljeni za sve vrijeme njegova postojanja. Prema nazivima koje su upotrebljavali suvremenici to su ovi dijelovi logora: a) »srpsko-jugoslavenski«, b) »židovski« i c) »komunistički« dio. Tim redoslijedom su i nastajali te ću ih tako i prikazati.

A) »Srpsko-jugoslavenski« dio logora Kerestinec

Prvi kerestinečki logoraši bili su Srbi, i to uglavnom oni koji su djelovali u javnom životu monarhističke Jugoslavije, dakle pripadnici vlasti, banski službenici, predstavnici i članovi Samostalne demokratske stranke (SDS), Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS), Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) i drugih, zatim pripadnici policije, trgovci, pojedinci i naprosto ugledni Srbi. Prema dokumentima, pojedinačna hapšenja i zatvaranja Srba u Zagrebu započela su 11. IV 1941, a prva grupna od 15. IV 1941. Tako su 15. IV 1941. prema naredenju Eugena Kvaternika Dide, koji je

¹⁶ AH, KOS, kut. 3 i 5; RSUP SRH, Zapisnik sa saslušanja Mladena Horvatina od 5. VIII 1945; UZ ROZ 1941, red. br. 1045; i drugi, Građa SZH, knj. I, n. dj., 61 i 101; *Mirko Peršien*, Ustaški logori i zatvori, Zagreb 1966; *Mladen Colić*, Takozvana NDH 1941, Beograd 1973; *Zvonimir Komarica*, Grobovi bez sjena (Bijeg iz Kerestincea), Zagreb 1962; *N. Lengel-Krizman*, Zagreb u NOB-u, n. dj., str. 115; *I. Jelić*, Tragedija u Kerestincu, n. dj., str. 94 i dalje.

istog dana imenovan za ustaškog povjerenika za javni red i sigurnost u Zagrebu, otpušteni s posla »redarstveni službenici srpske narodnosti«, a došlo je do otpuštanja Srba i u Radničkoj komori, od kojih je znatan broj pohapšen. Nakon tri dana pohapšen je veći broj banskih službenika, trgovaca i pojedinaca raznih zanimanja. Oni su razmješteni u nekoliko policijskih zatvora u Zagrebu. Kako je dr Josip Vragović, ravnatelj Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, 19. IV 1941. naredio da se uhapšeni »pravoslavni« iz zagrebačkih zatvora presele u logor Kerestinec to je toga i nekoliko narednih dana i učinjeno. Prema dokumentima, manja je grupa Srba i prije toga naređena, tj. 18. IV 1941, već bila dovedena u logor Kerestinec. Sačuvano je nekoliko popisa tada interniranih osoba u logor Kerestinec s naznakom novca koji im je oduzet. Tako je 21. IV u dva popisa navedena 71 osoba, od kojih su bile dvije žene, internirana u logor Kerestinec, a kojima je oduzet novac; 24. IV bilo je na popisu 56 takvih osoba, 25. IV bilo ih je 10 i 28. IV njih 15, ukupno njih 152. Osim dvadesetak izuzetaka, svi su po nacionalnosti bili Srbi. To je tek djelomičan popis, jer na njemu nemamo popisa onih logoraša od kojih se nije moglo ništa oduzeti jer nisu ništa ni imali, a bilo je slučajeva da ukoliko su imali, prvenstveno zlatni nakit i slično, to uopće nije bilo evidentirano, iako im je bilo oduzeto. Tako u uzničkom zapisniku osoba upućenih u logor Kerestinec u travnju nalazimo još 20 osoba, kojih nema na navedenim sačuvanim popisima, uglavnom Židova emigranata. Iz nekih sačuvanih izjava logoraša vidi se da su i oni tada bili u logoru Kerestinec a ne nalazimo ih na prethodnim popisima. Prema izvještaju Kotarske oblasti Samobor MUP-u NDH od 28. IV 1941. tada je u logoru Kerestinec bilo već »oko 200 interniraca«. Najveći broj tih logoraša pušten je iz logora do sredine svibnja 1941, o čemu osim izjava postoje i dokumenti za više od pedesetak njih. Potom su mnogi od njih odmah protjerani iz Zagreba, većinom »zauvijek«, i pod pratnom »otpraćeni u zavičaj«, tj. u rodno mjesto. Židovi emigranti su svi upućeni iz Kerestina u logor Danicu, kraj Koprivnice. Neki su potom prebačeni preko granice tzv. NDH u od Nijemaca okupirani i anektirani dio Slovenije i dalje u Austriju i Njemačku, te nam je njihova daljnja sudbina nepoznata, iako se može pretpostaviti da su stradali u nekom od nacističkih logora. Drugi su upućeni u logor Jasenovac i tamo likvidirani. Manji broj puštenih, prvenstveno redarstvenih službenika, nakon provjere njihovih molbi, vratio se u službu te su radili bilo na terenu, bilo u Redarstvenom ravnateljstvu, UNS-u i MUP-u NDH bez obzira na nacionalnost. Većinu ostalih puštenih, a koji nisu bili protjerani u zavičaj, zahvatile su potom brojne naredbe terora počev od ograničenog kretanja, obaveznog prijavljivanja, preseljenja iz sjevernog u južni dio grada, hapšenja i prisilna iseljenja u Srbiju, Vojvodinu i Crnu Goru, odnosno upućivanja u druge logore, gdje će mnogi stradati, i strijeljanja u odmazda koje će već od srpnja 1941. otpočeti u Zagrebu i okolici.¹⁷

¹⁷ Okružni zatvor Zagreb, Matica političkih zatvorenika 1941, red. br. 4—29; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 34—46; AH, KOS, kut. 3 i 5; Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske, Glavni urudžbeni zapisnik (dalje ZKRZ GUZ) br. 2385/46; IHRPH, Beli III/32. Uznički zapisnik 1941, Spisak osoba upućenih u logor Kerestinec (dalje samo UZ ULK 1941).

Može se pretpostaviti da su ta puštanja uslijedila zbog toga što su malo-brojni ustaše uz pomoć okupatora tek uspostavljali vlast, što je Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu tada bilo dezorganizirano, što su ustaše htjeli i ne htjeli morali računati i s javnim mnijenjem, koje se uzburkalo posebno zbog tzv. Rimskih ugovora, ali i sve masovnijih hapšenja, te su nastojali da ga umire, bar privremeno, dok se organizaciono ne učvrste, kako bi mogli pristupiti najdrastičnijim oblicima terora i uništavanja ljudi. To je počelo već od druge polovice svibnja 1941. godine osnivanjem RAVSIGUR-a, a posebno Ravnateljstva ustaškog redarstva u Zagrebu koje je inicijator niza odredbi protiv Srba i Židova, ali i ostalih »nepoćudnih elemenata«. Svi su uhapšeni i dio njih upućen i u logor Kerestinec, o čemu je bilo već riječi. Osnivanjem UNS-a zaokružiti će se broj terorističkih organizacija. U taj dio logora Kerestinec na mjesta puštenih interniraju se novi uhapšeni. Pohašeni su u brojnim »racijama« i »premetačinama« u svibnju 1941. i dalje u Zagrebu, i to »Židovi, Srbi i Jugoslaveni« te ostali »nepoćudni elementi«, kako je navedeno u pojedinim dokumentima, među kojima su sada na prvom mjestu komunisti, njihovi suradnici i simpatizeri. Tako je prema dokumentima u svibnju internirano u taj dio logora 19, u lipnju 5 i u prvih 13 dana srpnja 1941. ukupno 12 zatvorenika. Po nacionalnoj strukturi u većini su to bili Hrvati, dok je uz tzv. »Jugoslavene« i oko 20 pritvorenika I C referade, tj. »zbog sumnje komunizma«, među kojima je i bilo nekoliko članova Partije, npr. Đuro Blaha, Stjepan (Mužar) Križnik i Antun Lovrenčić. Za to je vrijeme nekoliko logoraša iz toga dijela logora pušteno, s tim da su neki odmah protjerani iz Zagreba »za-uvijek« i »otpraćeni u zavičaj«, dok ih je nekoliko internirano u logor Danicu, kraj Koprivnice, odakle ih je većina prebačena u Gospić, u Jadovno, gdje su likvidirani. Među puštenima tada bile su i obje žene Vera Hodev i Margareta Jakovljević. Prva je puštena 6. a druga 18. VI 1941. No čini se da one nisu bile i jedine žene u tom dijelu logora, ali o tome trenutno nedostaju potpuniji podaci.¹⁸

Podatak o hapšenjima, saslušanjima i torturama, interniranju u logor Kerestinec, smještaju, životu i radu u njemu, o otpuštenima iz njega i ostalom nalazimo u poslijeratnim izjavama preživjelih logoraša te najbliže rodbine onih koji su stradali danim komisijama za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača. Prema tim izjavama, taj srpsko-jugoslavenski dio logora Kerestinec nalazio se na poljoprivrednom slobu Kerestinec, u žitnom magazinu, udaljen oko 300 metara od dvorca Kerestinec. Internirani logoraši morali su, svi bez razlike, raditi sve potrebne poslove na poljoprivrednom slobu Kerestinec, pod nadzorom redarstvene straže, koja je i po noći naoružana čuvala i taj dio logora, uglavnom dvojica stražara. Logoraši su sami između sebe izabrali četvoricu logoraša kao staratelje sa zadatkom da se brinu da se poslovi u redu obave, počev od ustajanja, uređenja logora, rada, jela i ostalog sve do večernjeg odlaska na spavanje, te da rad bude pravilno i ravnomjerno raspoređen na sve logoraše. Sve se to odvijalo gotovo bez ikakvih poteškoća i problema. Stambeni su uvjeti bili loši. Spavalo se na podu s malo slame, te je bilo hladno, a

¹⁸ RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 236-10.838; IHRPH, UZ ULK 1941, red. br. 11—212; Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb (dalje AIHRPH), Policijski kartoni.

kada je kišilo i vlažno, uz to je u magazinu bilo mnogo štakora. Higijenske prilike također su bile loše. Hrana je bila slaba i nedovoljna te se na nju žale gotovo svi logoraši. Kuhana je u kuhinji u dvorcu. Iz tog dijela logora određivani su logoraši koji su radili u kuhinji i zgotovljena se hrana dopremala u taj dio logora. Velika većina logoraša dobivala je od kuće hranu, odjeću i ostale potreštine. U tom dielu logora dr Antun Anger organizirao je logorsku ambulantu u kojoj su radili dr Nikola Mrvoš i dr Milan Mihajlović, obojica iz tog dijela logora. Bila je to ambulanta za cijeli logor, sve do njegovog rasformiranja. Privremeno je tu radio i dr Alfred Neufeld koji je bio zadužen za internirane Židove emigrante u logoru Kerestinec. Neposredni rukovodilac straže u tom dijelu logora prvih mjesec i pol bio je Joso Trtanj, kojega su neki logoraši osobno od ranije poznavali. Zapovjednik logora, pa i toga dijela, bio je Mladen Horvatin. Kotarski predstojnik iz Samobora dolazio je u kontrolu logora i u početku osobno pretresao sve internirane prilikom njihova dolaska u logor, a kasnije su to radili Horvatin i pojedini stražari. Tom prilikom je interniranima oduzet novac i dragocjenosti kod njih pronađene i upotrebljavani za ishranu logoraša, straže i održavanje logora. Tek nekolicini logoraša i njihovim suprugama vraćen je dio novca, dok ga gotovo svi ostali koji su to i pismeno zatražili nisu dobili kao ni oduzete dragocjenosti. Gotovo svi preživjeli logoraši iz toga dijela logora slažu se da je »postupak sa tada u Kerestincu zatvorenim Srbima« i ostalima od komandanta logora, rukovodioca straže i stražara »bio korektan«, zabilježila je Okružna komisija Zagreb i prenijela Zemaljskoj komisiji Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Logoraši izjavljuju da je u početku radi kontrole smještaja interniranih logoraša iz Zagreba dolazio Nikola Tićak, oficir zagrebačke policije, koji je ubrzo premješten u Zemun, zatim ustaški potpukovnik Čosić, kao nadzornik, i u tom je svojstvu izdavao i neke naredbe komandantu logora, te Božidar Cerovski, tada ravnatelj za javni red i sigurnost u Zagrebu, a od lipnja 1941. šef Ravnateljstva ustaškog redarstva u Zagrebu i Eugen Kvaternik Dido, ravnatelj RAVSIGUR-a NDH. Osim jednog saslušanja i jednog kaznenog zatvaranja logoraša na nekoliko sati u kulu jer je odbio izvršiti naređenje, nema podataka da su tu u logoru internirani logoraši saslušavani, bili pod istragom, tučeni i slično kao u ostalim ustaškim logorima. No, poslije napada fašističke Njemačke i njezinih satelita na SSSR, i u tom dijelu logora Kerestinec znatno je pooštren inače do tada prilično liberalan režim prema interniranim logorašima. Tako su im zabranjene šetnje, izlazak iz magazina u kojem su bili zatvoreni, gledanje kroz prozore, ograničene su, a ponekad i potpuno zabranjene, posjete, njihovo trajanje, donošenje hrane, odjeće i ostaloga. Neki internirani logoraši bili su pretučeni na ustaškoj policiji u Zagrebu prilikom hapšenja i saslušanja te im se s obzirom na slabu hranu, posebno uz navedena ograničenja, zatim na loše higijenske i stambene uvjete, još više pogoršalo zdravstveno stanje pa im se nastojalo pomoći liječenjem u logorskoj ambulanti kao i svima ostalima koji su se u međuvremenu razboljeli. Neki su na inzistiranje liječnika upućivani na liječenje u zagrebačke bolnice, što je pojedincima spasilo život, no neki su, poslije izlaska iz logora, od posljedica mučenja na ustaškoj policiji i zatim života u logoru, ubrzo umrli. Kako se od druge polovice lipnja 1941. gotovo prestalo s

puštanjem logoraša iz toga dijela logora na slobodu, među njih se sve više uvlačila tjeskoba i strah od onoga sutra.¹⁹

Na kraju se može konstatirati da je taj srpsko-jugoslavenski dio logora Kerestinec bio zapravo prvi dio koji je primio prve internirce već 18. IV 1941, dakle dan prije službenog osnivanja logora Kerestinec. Potom u njega u grupama ili pojedinačno dolaze sve novi i novi internirci do 13. VII 1941. Neosporno je da su prvi internirci bili Srbi. Prema dosada prikupljenim podacima, njih je u tom dijelu bilo ukupno 156. Osim njih, tu je bilo i pripadnika ostalih naroda i narodnosti, uglavnom tzv. »Jugoslavena« i to: Hrvata 59, Crnogorca 3, Slovenca 2, Židova emigranata i domaćih 18, Rusa 3, po 1 Talijan, Rumunj i Nijemac, te trojica ostalih. Dakle, u tome dijelu logora bilo je prema podacima kojima trenutno raspoložemo ukupno 247 interniranih logoraša. Do 13. VII 1941. oko dvije trećine logoraša iz toga dijela logora bile su puštene, s time da je najveći broj njih protjeran u zavičaj i iz NDH, dok ih je više od 30 prebačeno u logor Danicu, kraj Koprivnice, a nekoliko u Zagreb (u zatvor, radi istrage i u bolnice). Srbi su, uglavnom, internirani tu u travnju, dok su Hrvati i ostali većinom u lipnju i na početku srpnja 1941. Koliko je poznato, do 13. VII 1941. nitko iz toga dijela logora nije odveden na likvidaciju, te je većina onih koji su se toga dana zatekli u tom dijelu logora također smatrala da će biti ubrzo puštena. No, dogodit će se suprotno i većina će njih ubrzo biti likvidirana u nekom od ustaških stratišta i logora.

B) »Židovski« dio logora Kerestinec

Odmah poslije proglašenja NDH ustaše su počeli s terorom i prema Židovima koji je prerastao u genocid. Taj su teror nastojali ozakoniti nizom »zakonskih i rasnih odredbi«, a po uzoru na njemačke zakone o Židovima, o čemu je već bilo riječi. Sve te zakonske odredbe, zatim brojni proglašeni, oglasili, zabrane i naređenja, koji su uslijedili, imali su cilj da se Židovi eliminiraju iz svih zvanja i zanimanja, da ih se odvoji od ostalog svijeta, potom oduzimanjem imovine ekonomski uništi, te upućivanjem u logore ili kao taoce u odmazdama i fizički likvidira, što se ubrzo i dogodilo. O stravičnosti toga terora, odnosno genocida nad Židovima Zagreba govore i podaci Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Zagreb, prema kojima je od oko 12.500 zagrebačkih Židova u toku rata u fašističkim logorima i zatvorima likvidirano 7500, u odmazdama strijeljano, umrlo ili poginulo oko 1500, dok su preostali, zahvaljujući slučaju i nizu okolnosti, preživjeli. Slično je bilo i sa Židovima na području NDH, gdje ih je prema istim podacima od oko 35.000 stradalo oko 28.000. U isto vrijeme vrijednost cjelokupne opljačkane i »podržavljene« imovine Židova samo sa područja SR Hrvatske, prema istom izvoru, procijenjena je na oko 36 milijardi dinara.²⁰ U tome teroru logor Kerestinec predstavljao je jedan od prvih kamenčića.

¹⁹ AH, KOS, kut. 3 i 5; Materijali ZKRZ GUZ i Centralne gradske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača Zagreb, Izjave preživjelih logoraša i njihove rodbine za sva tri dijela logora Kerestinec; AIHRPH, Memoarska građa (dalje MG) — 45/IV-9, Samobor (Bilješke radnika Instituta o izjavi za vrijeme razgovora s drom Antunom Angerom i dr.).

²⁰ AH, ZKRZ GUZ 2235/45, kut. 13; 2235/27 i, g-45, kut. 15; 2235/30 d-45, kut. 16.

I

O hapšenjima i upućivanjima Židova iz Zagreba u logor Kerestinec i puštanjima iz njega, odnosno njihovu upućivanju u druge logore i stradavanju u njima, postoji nekoliko poslijeratnih izjava preživjelih kerestinečkih logoraša i najbliže rodbine stradalih, danih Centralnoj gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Zagreb te Zemaljskoj komisiji Hrvatske. O tome najpotpunije govori »Kratak referat o logoru Kerestinec«, koji je Zemaljskoj komisiji napisao 1945. dr Robert Gluchsthal, jedan od preživjelih kerestinečkih logoraša Židova. U njemu, uz ostalo, piše:

»Prvi zahtev od strane ustaša protiv Židova bio je uperen protiv židovskih advokata. Dne 28. travnja 1941. počela su hapšenja advokata u Zagrebu i trajala su od prilike tri dana. Ja sam uhapšen odmah prvi dan, tj. 28. IV, odveden na policiju ništa ne sluteći, pa tek kad sam se našao među samim advokatima, postalo mi je jasno, da sam uhapšen kao židovski advokat. Drugo jutro otpremljeni smo automobilima u Kerestinec, a iduća dva dana dopremljeni su i ostali, te nas je moglo biti oko 80. Smješteni smo u dvorcu bivšeg bana Mihalovića.

U tom dvorcu smo našli već oko 300 zatočenika uglavnom Srba i političkih zatočenika, i jedan dio zarobljenih jugoslavenskih vojnika Srba.

Manja grupa advokata smještena je po sobama dvorca, dok je veći dio smješten u jednoj velikoj šupi. Kreveta i drugih sprema za stanovanje nije bilo, nego smo odmah po dolasku sami određeni, da sa kolima sa obližnjeg dobra dovezemo slame, koju smo razastrli i na kojoj smo onda cijelo vrijeme spavali. Hrana se je za sve kuhala zajednički u kazanu, i djelila u grupama, jer je kuhinja i oprema iste bila premalena, da se hrana skuha odmah.

Članovima naših obitelji bilo je dozvoljeno, da nas posjete i da nam donose pakete sa hranom, odjećom i rubljem.

Prvih dana bio je režim prilično liberalan, mogli smo se po dvorištu slobodno kretati, razgovarati, čitati novine i knjige, a i naše žene i djeca koja su nam dolazila u posjete, dolazila su u neograničenom broju i mogla su po volji s nama razgovarati i ulaziti u naše nastambe. Već iza prva tri dana počelo se osjećati stezanje i ograničavanje slobode. Počeli su nas zvati na radove. Jedni na pilenje i cijepanje drva, drugi na dobro da čiste neke staje i stajsku kanalizaciju, treći da obrađuju neki park. Pravog posla i nije bilo, pa je sve to počelo dobivati sve više sliku logora zatočenika. Uveden je strožiji režim, da se nije moglo izlaziti u svako vrijeme iz nastamba. Samo u jutro se išlo na dvorište na pranje kod bunara, o podne na kazan i onda je bila dozvoljena šetnja od jednog sata po dvorištu. Nekako u isto doba dolazile su žene i rođaci u posjete. I ti posjeti su pomalo ograničavani. Morale su se dobiti naročite dozvole kod policije u Zagrebu, a onda se je u samom logoru počelo ograničavati vrijeme razgovora od 1 sata sve manje dok nije došlo na pet minuta. Paketi su se počeli cenzurirati, pa da se šikane što bolje osjete, počeli su neke stvari vraćati, naročito cigarete. Jednog dana odredio je komandant logora, neki policijski oficir, u zajednici sa nekim pristavom iz Samobora, da svi moraju predati

sav novac, što ga imaju kod sebe. Kako su neki od advokata bili iznenada uhapšeni, imali su pojedini i veće svote uza se. Tako je Dr. Donner slučajno onoga dana primio za nekog klijenta čini mi se oko 30.000.- koja je svota ostala u njegovom džepu, pa mu je i ta oduzeta.

Usljed takovih ograničenja, javljali su se mnogi rado da idu na rad, jer je to značilo biti na zraku i izvan nastambe, a rad ipak nije bio odviše težak.

U logoru Kerestinec bili su svi zagrebački advokati, jedino je dr Ljudevit Schwarz s obzirom na svoju starost, oko 82 godine, bio pušten na slobodu, a da nije doveden u Kerestinec.

Koncem maja, nakon nepunih mjesec dana, došao je policijski auto i jedan policajac je prozvao grupu od desetorice nas, među kojima sam bio i ja da se spremimo i da idemo na slobodu. Prije toga su nekolicina bili već pušteni, dok je po Dra Lichtenberga došla posebna ekipa gestapovaca, koja ga je tamo uhapsila i kako sam kasnije saznao odvela ravno u Graz. Od židovskih advokata bili su Dr Gottlieb i Dr Licht izravno odvedeni po gestapu u Graz. Dr Gottlieb se je kasnije vratio u Zagreb, a Dr Licht je iz Graza pušten u Ljubljanu.

Kojih 14 dana kasnije pušteni su svi židovski advokati na slobodu, jedino Dr Kun je ostao u Kerestincu i kasnije bio sa grupom ostalih komunista streljan (njih 10).

Jedva 14 dana iza toga počelo je hapšenje advokata ponovo, te su ponovo odvedeni u Kerestinec . . . U ovom drugom hapšenju ja nisam uhapšen.

Od svih tada uhapšenih advokata imade danas živih neka desetorica. Drugi su uglavnom ubijeni u Jasenovcu, dok je dr Hugo Kon uhapšen 3. V (19) 43. i u masovnom transportu Židova odveden u Auschwitz i tamo ubijen.

Da sam ostao živ imadem zahvaliti činjenici, da mi je žena nežidovka (mješoviti brak) premda je u Jasenovcu i u drugim logorima ubijeno mnogo Židova, koji su bili u mješovitom braku.

Naredenja za hapšenje židovskih advokata, kao što je uopće u prvo vrijeme sve akcije protiv Židova, vodio (je) tadanji polic. činovnik Britvić, a referirao je o tome, odnosno primao naredenja od Dide Kvaternika. I ja sam prigodom hapšenja predveden pred Britvića, pa sam ga upitao za razlog tom hapšenju. On mi je lakonski odgovorio, to su viši državni razlozi. Kad smo se vratili na slobodu saznali smo, da je ustrojen poseban »židovski otsjek ustaške policije« na koji je onda prešla sva nadležnost u pitanju Židova, pa su i preko tog »židovskog otsjeka« vršeni popisi za hapšenja i druge mjere protiv Židova.

Svakako smo po našem povratku iz Kerestince našli bitno promijenjenu sliku među zagrebačkim Židovima. Počela su hapšenja, bacanja iz stanova, odvedeni su omladinci u Danicu, kod Koprivnice, židovski namještenici i činovnici izbačeni su iz svojih mjesta, u radnje su uvedeni povjerenici, počela je pljačka stanova i zvanično i pojedincima, koji su obilazili stanove i ucjenjivali ljude sa raznim prijetnjama. Židovi su bivali hapšeni na ulici i nestajali su, te se za mnoge uopće ne zna gdje su ubijeni. Kod prvog masovnog strijeljanja za odmazdu za napadaj na ustaše studente, streljano

je od 105 građana 80 Židova. Uslijed raznih mjera bilo je kretanje Židova a naročito putovanje tako otežano da se mnogi nisu znali snaći, pa su u paničnom strahu očekivali svoju sudbinu, a da si ipak nisu bili svjesni strahota, koje (su) ih kasnije snašle po raznim logorima smrti . . .²¹

Dokumenti i druge izjave samo produbljuju, upotpunjuju i preciziraju te osnovne podatke o židovskom dijelu logora Kerestinec. Tako su u sačuvanom »Izvjješću redarstvenih uzničara o stanju uznika dne 1. V 1941. odpraćenih u Kerestinec« poimenično navedena 62 odvjetnika i jedan privatni činovnik, uz naznaku novca koji im je oduzet. Iz drugih dokumenata saznajemo da je tada u logor Kerestinec internirano 6 odvjetnika koji nisu na navedenom spisku. Tu su prebačeni pojedini odvjetnici koji su prije četiri dana bili internirani u logor Kerestinec i bili smješteni u srpsko-jugoslavenski dio logora, te oni koji su uhapšeni narednih dana, dok su za nekima raspisane potjernice. Tako je prema prikupljenim podacima tada u logor Kerestinec internirano ukupno 79 odvjetnika iz Zagreba. Oni su odvojeni od srpsko-jugoslavenskog logora i predstavljali su prve logoraše novog tzv. židovskog dijela logora Kerestinec. Pošto se nisu mogli svi smjestiti u velikoj šupi u dvorištu dvorca, manja je grupa smještena u sam dvorac. O tome je jedan od preživjelih logoraša Židova odvjetnik dr Edo Neufeld, u svojim uspomjenama zabilježio: »Budući da je i koncentracioni logor Kerestinec već bio prepun, nas su mlade strpali u još prazne podrum, dok su starije smjestili u oveću dvorišnu garažu, sagrađenu od drva. Prostor u kojem smo se mi (ja i 14 kolega) smjestili bio je mračan podrum od 3 i pol do 4 kvadratna metra, debelih vlažnih zidova, pokrivenih prašinom i paučinom. U njemu je po čitav dan gorjela električna žarulja i tamo sam proveo punih 40 dana, ne računajući 2 do 3 sata dnevno za šetnju.« U sastavu toga logora, u zasebnu šupu u dvorištu internirano je nekoliko Židova pritvorenika I C referade tj. »radi komunizma«, npr. ing. Herman Mosheim, koji je uhapšen 28. IV i u logor Kerestinec interniran 9. VI 1941. U tom su dijelu bila dva stražara koji su osiguravali logor, i to jedan unutar dvorišta, i drugi izvan dvorca kod ulaznih vrata. Naravno, na radovima svaku grupu ili pojedinca, ako je išao neki posao raditi sam, pratio je i stražar, ali tako nije bilo odmah u početku, prvog do dva tjedna.²²

Iz dokumenata proizlazi da su pojedini internirani odvjetnici iz toga dijela logora Kerestinec pušteni već nakon nekoliko dana. Tako ih je do 10. V 1941. bilo pušteno trinaest, a prema izjavama još nekoliko. Osim molbi, pronalazile su se veze i kanali te najčešće davao novac i dragocjenosti kako bi bili pušteni na slobodu. No, ona je bila privremena jer su gotovo svi pušteni ubrzo bili ponovo uhapšeni i upućeni u zatvore i logore i tamo ih je većina likvidirana, čime su ustaše pokazali svoju dvoličnost i svirepost. Naredno puštanje grupe od 10 odvjetnika iz logora Kerestinec pokazuje da zagrebački odvjetnici nisu hapšeni tada samo radi za-

²¹ AH, ZKRZ, CGK 616/145, kut. 782; CGK 617/21, 25 i 109, kut. 783; GUZ 2235/27 b-45, kut. 15 i 2235/30 b-45, kut. 16.

²² AH, KOS, kut. 3, Broj 396 D. H./1941; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 2094; IHRPH, UZ ULK 1941, red. br. 83, 156, 162 i 189; Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 61.

strašivanja već i radi plaćanja kontribucije. Naime Eugen Kvaternik Dido i Božo Cerovski dali su 8. V 1941. Ivi Britviću nalog da može »sastaviti Židovski odbor, koji će primati novac i dragocjenosti od Židova u vrijednosti od 500 kg zlata«. Britvić je pet dana kasnije pozvao sebi nekoliko zatvorenih Židova i saopćio im »da ih pušta na slobodu uz uvjet da organiziraju sakupljanje zlata među zagrebačkim Židovima«, ali ovaj put 1000 kg zlata, odnosno protuvrijednost u novcu, draguljima i drugim vrijednostima. Da se to provede, organiziran je »Odbor u stvari podavanja Židova za potrebe Države« koji je 16. V 1941. zatražio »odobrenje za rad« koje mu je i dano tri dana kasnije, a svi njegovi članovi i suradnici su proglašeni taocima dok se suma ne prikupi. Kako su se, osim novca i vrijednosti, u ime kontribucije davale i cesije na razna potraživanja, bankovni poloz i slično, za što je bila potrebna grupa odvjetnika njih je 10 na zahtjev Odbora, 22. V 1941, pušteno iz logora Kerestinec. Dvojica od njih su ušli i u uži sastav Odbora, a ostali su uglavnom bili članovi šireg sastava toga Odbora. Za mjesec dana Odbor je prikupio zatraženu kontribuciju, no to nije smetalo ustašama da pohapse većinu njegovih članova, koji su potom uglavnom stradali u nekom ustaškom ili njemačkom koncentracionom logoru ili stratištu. Od preostalih odvjetnika njih nekoliko je pušteno pojedinačno na početku lipnja, a svi preostali pušteni su 10. VI 1941. Jedino je u posebnoj prostoriji zadržan dr Ivo Kohn, kao pritvorenik I C referade, i još nekoliko drugih Židova također pritvorenika te referade a koji su uhapšeni »radi komunizma«. ²³ No, taj židovski dio logora Kerestinec nije ostao prazan.

II

Upravo kada se židovski dio logora Kerestinec, puštanjem interniranih odvjetnika na slobodu, gotovo ispraznio u njega su internirani Židovi emigranti iz okolnih mjesta gdje su se tada momentalno nalazili. Prvi su bili Židovi emigranti iz Samobora. U Samoboru se naime od 1939, po odluci vlasti Banovine Hrvatske, nalazio logor, uglavnom bogatijih, Židova emigranata iz Austrije, a manji broj i iz Njemačke, Poljske i Čehoslovačke. Oni su se mogli slobodno kretati po Samoboru, samo nisu smjeli trgovati i napuštati grad bez odobrenja vlasti. Za njihovo izdržavanje brinule su se židovske organizacije za ukazivanje pomoći iz Velike Britanije i SAD te zagrebački Židovi. Tu je njih oko 150 dočekalo rat, okupaciju i uspostavu NDH. Na osnovi naredenja Redarstvenog ravnateljstva obavljen je njihov popis 20. V da bi 27. V 1941. odlukom Kotarske oblasti Samobor bili »preseljeni u Kerestinec — imanje pl. Mihalovića«. Tu su potom preseljeni i Židovi emigranti iz Zagreba i još nekih mjesta s područja nje-

²³ AIHRPH, Policijski kartoni br. 255, 599, 949, 1179, 1233, 1320, 1592, 2366, 2401, 2707, 2748, 3406, 3960, 5444 i 5721; AH, ZKRZ, GUZ 2235/4a i drugi-45, kut. 10; 2235/27 b-45, kut. 15; 2235/30 b-45, kut. 16; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 5008 i 8127; Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 61; *Dr Bogdan Krizman, Pobuna u ustaškom logoru Kerestinec 1941, Globus*, br. 15 od 26. VI 1954. Tu su u izvodima objavljene uspomene dra Ede Neufelda na njegov boravak i događaje u to vrijeme u logoru Kerestinec.

mačke okupacione zone, ali i neki iz Slavetića, Jastrebarskog, Draganića, Pisarovine i još nekih mjesta s područja talijanske okupacione zone. Prije dolaska u logor Kerestinec, ti Židovi emigranti bili su opljačkani od ustaša. Ukupno ih je internirano 400, a osim muškaraca i žena bilo je među njima i djece. Neutvrđeni broj starijih i djece bio je bolestan te je Židovski odsjek Ustaškog redarstvenog povjereništva u Zagrebu 5. VI 1941. odobrio dru Alfredu Neufeldu, liječniku iz Zagreba, da »otputuje u Kerestinec i da ondje vrši liječničku službu među emigrantima Židovima, koji se nalaze u Kerestincu u prisilnom boravku«. On se iz Kerestince vratio 7. VII 1941. I danas se stariji ljudi u Kerestincu i okolnim mjestima sjećaju da su tim Židovima emigrantima prodavali, a ponekad i besplatno davali, mlijeko, jaja, meso, voće i povrće, uglavnom za potrebe djece i bolesnih, a manjim dijelom i za ishranu ostalih.²⁴

Internirani Židovi emigranti smješteni su dijelom u židovski dio logora Kerestinec iz kojega su otpušteni internirani zagrebački odvjetnici, a ostali na imanje izvan dvorca. I za njih je vrijedio isti režim kao i za internirce u srpsko-jugoslavenskom i židovskom dijelu logora Kerestinec. No, na žalost, osim broja, za njih trenutno ne raspoložemo pobližim podacima, npr. o imenima i prezimenima, godinom i mjestom rođenja, zanimanjem, daljnjom sudbinom za svakog pojedinca. Već 20. VI 1941. Britvić je naredio Redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu »odpremu interniranih Židova iz Kerestince u Sarajevo«. Oni su potom prebačeni u Zagreb i odatle 27. VI 1941. posebnim vlakom njih 400 prebačeni u Sarajevo. Tu su se zadržali kraće vrijeme, za koje se o njihovom smještaju i prehrani brinula tamošnja Židovska bogoštovna općina. Najprije su na početku kolovoza 1941. iz Sarajeva prebačeni u logor Krušćicu, 17 km od Travnika, zatim su potkraj rujna 1941. izdvojeni muškarci i odvedeni u logor Jasenovac, dok su žene i djeca odvedeni u prosincu 1941. u novoosnovani logor Đakovo. Svi oni su potom, uglavnom, likvidirani u logoru Jasenovac, ukoliko nisu prije toga umrli i stradali u ranijim logorima, dok su žene i djeca iz logora Loborgrad u kolovozu 1942. prebačeni u logor Auschwitz, gdje su svi likvidirani. Manji broj Židova emigranata logoraša Kerestince dobio je dozvolu ustaških vlasti te se prebacio u Treći Reich. Najvjerojatnije na zahtjev Nijemaca koji su još u Kerestincu vodili istragu nad nekima od njih, interesirajući se za njihovu imovinu, posebno onu koju su pojedinci sakrili prilikom bijega iz Austrije, Njemačke, Poljske i Čehoslovačke. Podaci o njima i njihovoj sudbini nedostaju. Neki pojedinci uspjeli su pobjeći iz logora i otići u partizane, npr. Fritz Kan, gdje do oslobođenja postaje oficir Jugoslavenske armije, dok su neki, vjerojatno, preživjeli ustaške i njemačke koncentracijske logore, no za sada o tome nedostaju dokumentacijski podaci i izvještaji.²⁵

²⁴ AH, KOS, kut. 5, Prs. 58/41; ZKRZ GUZ 2235/4b-45; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 5807, 9481, 10732, 10411 i drugi; zapisnik sa saslušanja Mladena Horvatina od 28. VI 1945; AIHRPH, NG, inv. br. 27282, 27293, 27730, 28247 i 28322.

²⁵ AIHRPH, NG, inv. br. 27585, 28288, 28298, 28466, 28584, 28641, 28750—28752; *Narcisa Lengel-Krizman*, Prilog proučavanju terora u tzv. NDH, Ženski sabirni logori 1941—1942, *Povijesni prilozi*, Zbornik radova IHRPH, 4/1985, str. 3—37; *Z. Dizdar*, Samobor 1941—1945, Samobor 1986, str. 49 i 197.

III

U lipnju 1941. uslijedila su hapšenja oko 1500 Židova u Zagrebu. Među uhapšenima su se nalazili i mnogi od puštenih odvjetnika iz logora Kerestinec. Uhapšeni su zatvoreni u prostore Zagrebačkog zbora (danas prostor Studentskog centra na Savskoj cesti) i sabiralište na Zavrtnici. Odatle su upućeni u logore, većina u Gospić, Jadovno, Slano na Pagu, a odatle koji su preživjeli u logor Jastrebarsko, Jasenovac i Stara Gradiška. Grupa od 30 uhapšenih zagrebačkih odvjetnika poslije hapšenja sprovedena je na ustašku policiju te potom upućena u logor Kerestinec. Najprije njih 20 koji su uhapšeni 19. VI 1941. sutradan je internirano u logor Kerestinec, dok su ostali, koji su uhapšeni od 20. do 23. VI, internirani 24. VI 1941.²⁶

Iz logora Kerestinec jedan je odvjetnik pušten nakon 7 dana a jedan je upućen u bolnicu u Zagreb zbog bolesti, tako da ih je ostalo 28. Smješteni su u garažu dvorca Kerestinec, na isto mjesto gdje se i ranije nalazila većina interniranih odvjetnika Židova. S njima je ovaj put interniran i jedan »arijevac«, i to Stjepan Kovačević, nadzornik Hrvatske seljačke zaštite iz Buševca, kod Velike Gorice, bivši radičevski zastupnik. U posebnoj prostoriji nalazili su se Židovi uhapšeni I C referade, tj. »radi komunizma« (među kojima i nekoliko Hrvata), također u sklopu toga židovskog dijela logora Kerestinec. Inače, Židovi komunisti bili su internirani zajedno sa ostalim komunistima na prvom katu dvorca Kerestinec u tzv. komunističkom dijelu logora. Pokušaji rodbine da ih spasi od internacije u logoru Kerestinec ostali su bez rezultata. Morali su raditi kao i prije, ali je sada u logoru bio režim u svakom pogledu znatno strožiji nego prije. Posebno je to dolazilo do izražaja prilikom posjeta, jer se događalo da su im supruge, koje su ih došle posjetiti, iako su imale dozvole, a neke i permanentne, za posjećivanje, stražari otjerali, ne vidjevši internirce. No, dani su brzo prolazili. Odvođenje grupe od 6 komunista, 5. VII 1941, iz komunističkog dijela logora, ali ne na slobodu već u nepoznatno, u kojoj je osim Adžije, Price, Keršovanija i drugih bio i njihov kolega dr Ivo Kuhn, izazvalo je kod svih i u tom dijelu logora Kerestinec uzbuđenost i zabrinutost. Odgovor je ubrzo uslijedio, i to 9. VII 1941, kada je policijski auto odvezao nova 4 komunista, među kojima je bio ing. Ivan Korski, brat dra Vladimira Korskog, odvjetnika, interniranog u židovskom dijelu logora. Policijski se auto ubrzo vratio s Ivanom Krndeljom a umjesto njega odveo je Sigismunda Krausa. Kako su sutradan saznali, svih 10 drugova bilo je strijeljano. S obzirom na takav razvoj događaja i ona 42 logoraša židovskog dijela logora Kerestinec počela su sve više da shvaćaju da su taoci, te da je samo pitanje vremena kada će i oni biti likvidirani. Zato su sa zebnjom i strahom dočekali 13. VII 1941, ali su se još uvijek intimo nadali da do njihove likvidacije ipak neće doći, u čemu su se prevarili.²⁷

²⁶ AIHRPH, Policijski karton br. 599 i NG, kut. 279; AH, ZKRZ GUZ 2235/47, kut. 13; IHRPH, UZ ULK 1941, red. br. 154—189.

²⁷ AH, ZKRZ GUZ 2235/4 c-45, kut. 10; CGK 617/21 i 109, kut. 783; Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 61; *Dr B. Krizman, Pobuna...*, n. dj.

Kao što smo vidjeli, tzv. židovski dio logora Kerestinec kao takav funkcionirao je od 1. V do 14. VII 1941. Imao je tri faze, i kroz njega je prošlo prema sadašnjim saznanjima ukupno 487 logoraša Židova (osim 1—4 Hrvata) te je po tome bio i najbrojniji od tri dijela logora Kerestinec. S upućivanjem u njega Židova emigranata poprimio je obilježje sabirnog logora, dok je cijelo vrijeme imao i obilježje radnog logora, a potkraj je poprimio i obilježje koncentracionog logora. Gotovo svi logoraši iz toga dijela logora koji su u njemu bili do potkraj lipnja 1941. prebačeni su u druge ustaške, a neki i u njemačke koncentracione logore, te su u njima, najvjerojatnije, gotovo svi likvidirani.

C) »Komunistički« dio logora Kerestinec

Taj dio logora Kerestinec počeo je egzistirati posljednji od triju dijelova logora, tek od sredine svibnja 1941, kada u njega stižu prvi komunisti i antifašisti. Taj je dio bio najuređeniji i najčuvaniji od sva tri dijela logora, što je i normalno kad se zna da su u njemu bili nepomirljivi politički protivnici režima. Kad su komunisti dovedeni u logor Kerestinec postali su njegova konstanta sve do proboja na sredini srpnja 1941. godine. Njih ustaške vlasti, osim dva izuzetka, nisu puštale na slobodu.

1. Interniranje uhapšenih komunista u logor Kerestinec

Prvi koji su internirani u komunistički dio logora Kerestinec bili su braća Ivan, Ladislav i Petar Kazić, iz Jastrebarskog, i to 13. V 1941. Zatim je uslijedilo, 22. V, interniranje grupe od 46 komunista i pritvorenika I C referade, tj. uhapšenika »radi komunizma«, uglavnom iz zatvora na Savskoj cesti i iz Petrinjske ulice. To su bili: dr Božidar Adžija, Ivan Barkić-Dugonjić, Kuzman Belinski, Alfred Bergman, Juraj Bermanec, Vladimir Božac, Divko Budak, August Cesarec, Simo Crnogorac, Rastko Dimitrijević, Emil Frojndlih, Dušan Grković, Franjo Humski, Otokar Keršovani, Adolf Kette, Jovan Kević, Dragutin Klepac, Zvonimir Komarica, Petar Korasić, ing. Ivan Korsi, Sigismund Kraus, Ivan Krandelj, Vladimir Madarević, dr Pavao Markovac, Antun Mrak, Aleksandar Obratil, Izrael Osias, Ognjen Prica, Ernest Rado, ing. Zvonimir Richtmann, Viktor Rosenzweig, Dušan Samardžić, Adolf Schreiber, Eugen Stark, Josip Šiber, Ivan Šiftar, Ivan Tahi, Niko Tomić, Aleksandar Turković, Josip Turković, Benjamin Udovičić, Blaž Valjin, Vladimir Vitasović, Stjepan Vlahek, Berislav Vulelija i Adrija Zaja. Tri dana kasnije internirana je grupa od 15 komunista i pritvorenika I C referade, uglavnom iz zatvora u Đorđićevoj ulici, u kojoj su bili: Branimir Antonović, Milan Basić, Dragutin Dakić, Ivan Ivšak, Isak Katan, Mirko Kessler, Ivan Klešić, Lavoslav Koričan, Mirko Neuman, Stjepan Pasariček, Zdravko Pavešić, Izrael (Isak) Steinberger, ing. Stjepan Šeremet, Valent Suh i Henrik Telč. Zatim su internirani 30. V 1941: Marijan Đanešić, Dragutin Čajner, Franjo Saucha i Stjepan Šajnić; 5 i 6. VI 1941: Hamdo Begovac, Pero Božić, Ćiril Brezovec, Tajib Dautović, Slavko Gavrančić, Vinko Jeđut, Stjepan Jelić, Muhamed Kulenović, Abid Lolić, Valent Majcenić, Vinko Milinković, ing. Mihajlo Mirić, Izet Sujoldžić, Urlih Šneterepl, Lavoslav Šrajer i Matija Vuk; 10. VI: Jaroslav Hvala, Đuro Kogelman, Leo Miler, ing. Herman

Mondšajn i Josip Rendić; 16. VI: Slavko Frdelja i Stanislav Volčić; 17. VI: Antun Božac, Lovro Horvat, Hugo Kohn, Ljudevit Kohn i Todor Vuković; 2. VII: Alkalaj Iko, Milivoj Daskalović, Stjepan Fiket, Slobodan Glumac, Josip Horvat, Avram Levi, Josef Levi, Dimitrije Lopandić, Drago Ložnjak, Avram Papo, Franjo Pavlinek, Izidor Perera, Mihajlo Stanimirović, Ivan Šćurić, Jovan Tatalović, Slavko Tkalčević, Albin Turk i Blaž Vidatić; 3. VII: Josip Hećimović, Josip Heršak, Antun Perković i Vinko Potrč; 9. VII: Mato Dumbović, Blaško Jeličić, Leopold Milinović, Josip Rukavina i Albin Vincek i 11. VII: Fabijan Beloša, Đuro Blaha, Stjepan Križnik, Anton Lovrenčić, Florijan Vazdar i Ivan Veršić. Za ostale se precizni podaci nisu mogli utvrditi.²⁸

Prema do sada prikupljenim podacima, u logor Kerestinec internirano je ukupno 147 komunista i pritvorenika I C referade. Prema socijalnoj strukturi bila su 72 radnika različitih profesija, studenata 20, namještenika 19, trgovaca i obrtnika 15, inženjera i profesora po 4, zemljoradnika 3, novinara i đaka po 2, te po 1 doktor tehničkih znanosti, doktor muzikologije, književnik, slikar i agronom. A prema nacionalnoj strukturi bilo je 88 Hrvata, 19 Srba, 30 Židova, 5 Muslimana, 2 Slovenca te po jedan Nijemac, Rus i Talijan. Poslije interniranja u logor Kerestinec, komunisti su smješteni u komunistički dio logora, u sobe dvorca na katu, a kada su bile popunjene smješteni su u sobu u prizemlju i dio šupe u dvorištu, pokraj židovskog dijela logora. No, oni koji nisu od uprave logora izričito zahtijevali da ih smjeste među komuniste, pretežno oni kod kojih je postojala policijska »sumnja komunizma« i čiji je postupak bio u toku, bili su internirani većim dijelom u srpsko-jugoslavenski a manjim dijelom u židovski dio logora. Tako su, npr., u srpsko-jugoslavenski dio logora bili smješteni: Branimir Antonović, Đuro Blaha, Stjepan Fiket, Josip Hećimović, Blaško Jeličić, Đuro Kogelman, Stjepan Križnik, Anton Lovrenčić, Valent Majcenić, Milan Miletić, Leopold Milinović, dr ing. Mihajlo Mirić, Stjepan Pasariček, Vinko Potrč, Dragutin Rajner, Josip Rukavina, Martin Starešina, Matija Vuk i još neki. U židovski dio logora, gdje su bile šupe i magazini, u posebnu prostoriju uz Židove odvjetnike, smješteni su: Iko Alkalaj, Adolf Kette, Lavoslav Koričan, Mirko Kessler, Avram Levi, Josef Levi, ing. Herman Mondšajn, Avram Papo, Eugen Stark, Adolf Šrajber i još neki. Inače je bilo prebacivanja iz jednog dijela logora u drugi, najčešće na osobni zahtjev, tako je, npr., u komunistički dio iz srpsko-jugoslavenskog dijela prebačen Martin Starešina a iz židovskog dr Ivo Kuhn. Potkraj lipnja i na početku srpnja 1941, prema nekim podacima, u logor Kerestinec prebačeno je nekoliko komunista iz Kaznenog zavoda Lepoglava, npr. Bruno Radeljević i Zdenko Radonić koji, ukoliko su možda i bili u komunističkom dijelu, bili su ubrzo prebačeni u srpsko-jugoslavenski dio logora, jer su se tamo zatekli u vrijeme proboja komunista.²⁹

²⁸ RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 236—10838; ILRPH, UZ ULK 1941, red. br. 1—222.

²⁹ AH, ZKRZ, GUZ i CGK. Zapisnici izjava preživjelih logoraša pritvorenika I C referade te najbliže rodbine poginulih i strijeljanih komunista logora Kerestinec komisijama za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, gdje su navedeni podaci o socijalnoj i nacionalnoj strukturi, za one za koje postoje izjave. Inače je za sve poginule, za koje je imao podatke, Arhiv Hrvatske izradio biografije, u kojima su navedene i si-

Tako je na početku srpnja 1941. u tom dijelu bilo više od 100 komunista i članova SKOJ-a, te je on postao i najbrojniji, a što se vidi i u nazivu za logor Kerestinec u tadašnjim dokumentima, gdje se kaže da je to »logor za internirane komuniste, židove i ostale«. Potrebno je istaknuti da se među interniranim komunistima nalazilo i njih 28 koje su uhapsile vlasti Banovine Hrvatske i predale ustašama. Tu su se našle i grupe komunista, osim iz Zagreba i okolice, i iz Travnika, Vinkovaca i Bijeljine. Među njima su bili poznati partijski radnici, istaknuti sindikalni funkcionari i poznati javni i kulturni radnici Hrvatske. Pojedinačna a potom i grupna hapšenja pritvorenika I C referane koji će zatim biti internirani u Kerestinec ustaše su vršili od 12. IV do 11. VII 1941. godine. Dva veća grupna hapšenja komunista ustaše su izvršili u vezi s tzv. »Rimskim ugovorima«, u svibnju i u vezi s napadom Njemačke na SSSR 22. lipnja 1941. godine. Komunistima su kao i ostalima prilikom hapšenja oduzeli novac i dragocjenosti, a nekima i prilikom dolaska u logor Kerestinec, o čemu je sačuvano i nekoliko popisa. Novac je djelomično predavan upravi logora za izdržavanje logoraša, za potrebe straže i logora. Svega nekoliko dana prije interniranja komunista, u logoru Kerestinec pojačano je osiguranje s 24 na 32 »redarstvena lica«, uključujući nadzornika redarstvene straže i komandanta logora.⁹⁰

2. Život u komunističkom dijelu logora Kerestinec do 22. lipnja 1941. godine

Odnos prema interniranim komunistima u logoru Kerestinec moguće je podijeliti na razdoblje do 22. VI 1941 (tj. do napada Njemačke na SSSR) i na razdoblje poslije toga. Posljednje ima dva dijela, prvi do 10. VII 1941, tj. do dana kada su internirani komunisti saznali za strijeljanje desetorice odvedenih drugova iz logora i drugi — ona četiri dana poslije toga. To bi bila gruba podjela s obzirom na način njihova života, a na osnovi pričanja preživjelih logoraša komunista, najbliže rodbine poginulih i strijeljanih komunista logoraša, pa i pojedinaca iz osiguranja logora. Premda je teško uspoređivati život logoraša iz sva tri dijela logora Kerestinec, jer logor je logor — nesloboda, ipak se može utvrditi niz prednosti koje su uživali logoraši komunističkog dijela logora. Npr. bili su smješteni u sobe na prvom katu dvorca, s električnim svjetlom, dakle u sasvim pristojne stambene uvjete, iako su spavali na podu, za razliku od interniraca u srpsko-jugoslavenskom i židovskom dijelu logora; napravili su svoju kuhinju i sami pripremali hranu, dok se za ostale hrana pripremala zajednički u tzv. kazanu, te je bila i znatno slabija; odbili su i da

gnature izvora, a u okviru znanstvenog projekta Dotrščina — tj. poginuli Zagrepčani — revolucionari, antifalisti i žrtve fašističkog terora (u 97 knjiga i desetak knjiga o pogubljenim u odmazdama) kojega je voditelj Josipa Paver. Slavica Pleše napravila je biografije za 94 komunista sudionika proboja (dokumenti će pokazati da svi nisu sudjelovali u proboju a da pojedinih koji jesu nema). Zahvaljujem se Arhivu koji mi je omogućio uvid u komisijske nalaze i sve biografije, posebno drugaricama Josipi Paver i Slavici Pleše koje su mi pomagale u njihovu korištenju.

⁹⁰ AIHRPH, Policijski kartoni br. 209, 1821, 2217, 2387, 3276, 3972, 4959, 4962, 5270, 5678, 5682, 5791, 5967, 5992 i 6481; ILRPH, UZ ULK 1941, red. be. 1—10; Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 61.

fizički rade izborivši status »političkih zatočenika«, dok su svi ostali radili; posjećivali su liječnike u Samoboru i Zagrebu, dok ostali nisu, a bolesni tzv. »specijalni bolesnici« mogli su češće i duže šetati u parku itd.³¹

O stanovitoj otvorenosti logora do 22. VI 1941. govori i podatak iz brojnih izvjava i sjećanja o velikoj mogućnosti posjeta rodbine i prijatelja koji su bez većih poteškoća dobivali jednokratne, višekratne i permanentne propusnice za logor Kerestinec radi donošenja hrane, rublja i ostalih potreština. Bili su mogući i izlasci pojedinaca i manjih grupa logoraša i odlasci pješke pod pratnjom jednog ili nekoliko stražara do Samobora, pod izgovorom da idu zubaru. U to vrijeme imamo i dva evidentirana puštanja logoraša iz toga dijela. Tako je pušten Benjamin Udovičić, težak iz Vodica, »u pomanjkanju dokaza 31. V 1941. na slobodu«, vjerojatno kao »talijanski državljanin«, poslije tzv. Rimskih ugovora. On je bio član KPJ od 1924, od 1933. član MK KPJ Vodice, a zbog svoje političke aktivnosti od 1929. do 1941. hapšen je pet puta te je neko vrijeme proveo po zatvorima i na robiji. Uhapšen je nakon okupacije i proglašenja NDH 7. V 1941. u Zagrebu »radi sumnje da se bavi komunizmom«, i 22. V 1941. interniran s ostalima u komunistički dio logora Kerestinec. Poslije izlaska iz Kerestince odmah se u Vodicama uključuje u pripreme za ustanak, te je na početku kolovoza 1941. komesar Primoštensko-krapanjskog odreda. Poginuo je 11. IV 1944. na otoku Lavsi, na Kornatima, kao intendantski oficir 3. pomorskog obalskog sektora. Drugi je pušten 6. VI 1941. iz komunističkog dijela logora Dragutin Klepac. Bio član KPJ ali je prije rata isključen, jer je pripadao grupi antipartijskih elemenata koji su na Zagrebačkom sveučilištu u predratnom periodu radili na razbijanju jedinstva partijske organizacije. Poslije okupacije i proglašenju NDH uhapšen je, 14. IV 1941, i 22. V interniran u komunistički dio logora Kerestinec, ali je tu bio izoliran od komunista i zatvoren u posebnoj sobici s grupom tzv. trockista. Poslije otpuštanja, koje je prema sjećanju preživjelih drugova uslijedilo nakon prve inspekcije toga dijela logora od Božidara Cerovskog, ravnatelja RAVSIGUR-a Zagreb, Klepac na njegovu intervenciju ubrzo radi od ljeta 1941. kao UNS-ov agent provokator, a kasnije su ga u Zagrebu ustaše, kad im više nije bio potreban, likvidirali.³² Kako su mnogi među interniranim komunistima imali dugogodišnje iskustvo iz robijašnica Kraljevine Jugoslavije, odmah su slično organizirali život i u tom dijelu logora Kerestinec, pretvarajući ga u svojevršno marksističko sveučilište. Tako je osnovano rukovodstvo toga dijela logora od najpoznatijih komunista (Adžija, Krndelj, Prica, Budak Divko, Žaja i dr.) kao tzv. ekonomska zajednica. Ono je izborilo za te logoraše status političkih zatočenika, da ne moraju raditi fizičke poslove na poljoprivrednom dobru, organiziralo kolektivnu prehranu pod upravom logoraša

³¹ Z. Komarica, Grobovi..., n. dj., str. 45—57; Vlado Madarević, Zapisi iz Kerestince, Zbornik sjećanja — Zagreb 1941—1945, svezak, Zagreb 1982, str. 279—287; u istom zborniku i Dragutin Dakić, Proboj iz Kerestince, str. 274—278.

³² AIHRPH, Policijski karton br. 5703; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 410, 3510, 3746, 10011 i 10315; Vlado Madarević, Zapisi iz Kerestince..., n. dj., str. 280.

i druge pogodnosti, o čemu je nešto već rečeno. Pri dolasku interniraca pazilo se te su do provjere oni bili privremeno izolirani u posebnu sobu, dok po vezi podaci o njima nisu stigli. U posebnoj sobi bila je izolirana grupa tzv. trockista. Za ostale je organiziran ideološko-politički i obrazovni rad u različitim tečajevima i kružocima. U njima se obrađuju u obliku predavanja, pitanja i razgovora, gotovo sve oblasti društvenog života, a posebno marksizam. Glavni predavači su bili Prica (o razvoju socijalizma, dijalektičkom materijalizmu i političkoj ekonomiji), Keršovani (o imperijalizmu), Cesarec (tečajevi ruskog jezika, doživljaji iz Rusije), Adžija, Sauha (tečajevi njemačkog jezika), Markovac (o glazbi). Nije zaboravljena ni svakodnevna fiskultura pod rukovodstvom Šibera, ni korsko pjevanje revolucionarnih pjesama, pod rukovodstvom Markovca. Radi kolektivne prehrane, za ekonomu tog dijela logora izabran je Aleksandar Turković, a kao njegovi pomoćnici sobni ekonomi, u svakoj po jedan, koji su preuzimali svu hranu koju su donosili rođaci i prijatelji, spremali u ormare u sobi, i nitko bez njihovog znanja nije ništa iz njih uzimao. Istovremeno je u svakoj sobi bio sobni starješina a po abecednom su se redu određivala unaprijed po dva druga za čišćenje sobe. Sve se to događalo bez ikakvih poteškoća. Tako je stvoren čvrst i jedinstven kolektiv, što se vidjelo i po tome što su neki mogli da pobjegnu iz logora, ali, kako su se dogovorili, to nisu htjeli učiniti iz solidarnosti prema ostalim drugovima. Posjete rodbine i prijatelja iskorištene su i za uspostavljanje sigurnih i dobrih veza s partijskim rukovodiocima i forumima u Zagrebu.³³ U Pokrajinskom odboru Narodne pomoći za Hrvatsku, još dok su se uhapšeni komunisti nalazili u zatvoru na Savskoj, u travnju 1941, osnovan je poseban odbor, koji je sada nastavio rad kao Odbor Narodne pomoći za logor Kerestinec. U njemu su bile: Lidija Adžija, Rezika Bermanec, Franjica Budak, Štefica Crnojevac, Marija Jakopec-Stojanović i Ada Prica. Gotovo svi njihovi braćni drugovi bili su internirani u komunističkom dijelu logora. Odbor se posebno brinuo za snabdijevanje logoraša hranom i ostalim potrepštinama, dok su neke članice, npr. Franjica Budak, koja je imala permanentnu propusnicu, održavale i partijske veze. S interniranim komunistima u Kerestincu uspostavila je vezu i susjedna partijska organizacija iz Novaka, a postojala je i veza u Samoboru.³⁴ Od tih veza komunisti su dobivali obavijesti, ali i partijski materijal, literaturu, te su u osnovi bili upoznati s pripremama KPJ za oslobodilačku borbu. Zatim je po tim i ostalim vezama stanovništvo, u prvom redu oko Kerestince, od tamnošnjih komunističkih i simpatizera te članova SKOJ-a obavještavani da u logoru Kerestinec nisu zatočeni nikakvi »četnici«, kako su tvrdile ustaške vlasti, nego istaknuti sinovi hrvatskog naroda koji se bore protiv fašizma, a za ljudska prava, za oslobođenje i hrvatskog i ostalih južnoslavenskih naroda i narodnosti od okupatora i domaćih izdajnika.

³³ Isto kao bilj. 31.

³⁴ *Ađela Ivanković, Štefica Crnojevac, Anđela Snidarčić-Pavlinić i Ankica Rakar-Magašić*, Pomoć interniranim u logorima, Zbornik sjećanja — Zagreb 1941—1945, knjiga 2, Zagreb 1983, str. 293—294; *Antun Benički*, Akcije Pokrajinskog odbora Narodne pomoći, u istom zborniku, str. 279; Izjava Ivana Dekanića Bartola autoru u Zagrebu 1984.

Te su veze iskorištene i za prvi organizirani bijeg jednog komunista iz toga dijela logora Kerestinec. Riječ je o Rigolettu Martiniju Quatru, sekretaru CK KP Italije. On je, inače, uhapšen 12. I 1941. u Zagrebu, nakon povratka iz Sušaka, provaljen od provokatora, ali kao Maestrelli Catone. No, već mjesec dana nakon toga policija je znala tko je, ali kako nije htio to priznati, a očito nekih čvrstih dokaza nije bilo ostavljen je status quo. To nije promijenio ni letak »Svoj poštenoj javnosti«, koji je u ime Narodne pomoći na sredini veljače 1941. napisao Tito, a koji je raspačavan u ožujku. U njemu se javnost obavještava o hapšenju Martinija i poziva da digne »svoj glas protesta protiv mučenja i ekstradicije Italiji Rigoletta Martinija, da traže njegovo puštanje na slobodu i pravo azila u našoj zemlji«. Tito je to pisao jer se dugo nije znalo gdje se nalazi uhapšeni Martinij i zbog bojazni da ga policija ne ubije. Otuda razlika između Martinijeve obrane na policiji da on nije Martini i podataka iz letka da on to jest. Tako je dočekao okupaciju i proglašenje NDH, te je među prvim grupama, 22. IV 1941, interniran u logor Kerestinec i smješten u srpsko-jugoslavenski dio logora.³⁵ Kako se potkraj travnja 1941. počeo uređivati i komunistički dio, premješten u zasebnu sobicu kraj jednog od ulaza u taj dio na katu. Bio je neka vrsta domara i svakako prvi komunist u logoru. Poslije dolaska komunista u taj dio logora, Martini se povezuje s njima, i u dogovoru s njima zadržao je svoj stečeni status koji mu je omogućavao, osim posebne sobice radi rada, za razliku od ostalih komunista, i slobodu kretanja po logoru a i vani, što će mu pomoći pri bijegu. Rade Končar, sekretar CK KPH, o njegovom je spašavanju u srpnju 1941. izjavio komisiji CK KPJ »[...] kada sam saznao da se nalazi u Kerestincu, sam sam lično uspostavio vezu s drugovima iznutra, tražio njihovo mišljenje o njegovom spasavanju, dao svoj prijedlog koji se primio i koji je uspio«. Vezu je održavala Franjica Budak jer je njezin suprug Divko bio interniran u komunističkom dijelu logora Kerestinec. Po Končarevom planu, a tako je i izveden, Martini je otišao na potok kraj dvorca da se kupa, tu mu je na dogovorenom mjestu Gvozden Budak, sin Franjice i Divka, ostavio odijelo, koje će Martini obući, zatim prošetati do automobila, što ga je u blizinu dovezao Branko Malešević i otići zajedno s Končarom i Franjicom Budak, koji su bili tu da pripomognu i motre na stražara, a zatim da uđu u automobil kad Martini već bude unutra. No, Martini je uznemiren i zastrašen pojurio u auto, naredivši Maleševiću da krene, ostavivši Končara i Franjicu koji su, da su stražari bilo što posumnjali, mogli stradati. No, sve se dobro završilo. Končar je zapamtio Martinijev kukavičluk, ali je bio zadovoljan što ga je spasio iz logora. Bilo je to 6. VI 1941. Kako je prije išao češće, prema dogovoru i po planu, na kupanje, trebalo je, nakon što stražari nađu odjeću, da pomisle kako se pri kupanju utopio. Tako je i bilo. Komandant logora o njegovom je nestanku izvijestio Kotarsku oblast Samobor a ona sutradan, tj. 7. VI 1941, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu. Tek je dva dana kasnije za nestalim Maestrellijem Catoneom, kako se Martini vodio i u Kerestin-

³⁵ Z. Komarica, *Grobovi...*, n. dj., str. 52—56; V. Madarević, *Zapisi iz Kerestincea*, n. dj., str. 281; Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ 1941/146. Prijevod s francuskog objavljen u knjizi *Vjekoslava Cenčića*, *Enigma Kopinič*, knj. II, Beograd 1983, str. 251—258.

cu, raspisana potraga, a 26. VI 1941. predmet stavljen ad acta. Zbog toga bijega, koliko je poznato, nije u logoru Kerestinec bilo nikakvih represalija, osim što je istoga dana u logor Kerestinec u kontrolu došao Božo Cerovski.³⁶

Josip Broz Tito ubrzo je bio obaviješten o Martinijevu uspješnom bijegu iz Kerestincea. Zato u pismu iz prve polovice lipnja 1941. Kopiniču zahitjeva od njega da to javi Kominterni, pokazujući mu da zna za Martinijevo nekorektno držanje prilikom akcije, napominjući Kopiniču da će sam kontaktirati s Kominternom o njegovom odlasku iz Jugoslavije i potom reći svoje mišljenje. No, Martini je ipak otišao iz Jugoslavije, uz Kopiničevu pomoć, a da CK KPJ ni CK KPH za to nisu znali. Naime, Kopinič ga je uz pomoć Lea Matesa iste noći kada je izvršen proboj komunista iz logora Kerestinec uputio u Sloveniju. Leo ga pratio do iza Samobora a preko granice koju su uspješno prešli pratio ga je Tone Velušček. Međutim, kod Novog Mesta uhvatili su ga talijanski karabinjeri, zajedno sa suprugom, koja je prije puta stigla iz Francuske u Zagreb. Martini je otkrio svoj identitet talijanskoj policiji, odveden je u Rim i osuđen na 30 godina robije, ali je umro prije završetka rata. Prije odlaska iz Zagreba, Martini je davao vrlo oštre ali neosnovane kritike o radu CK KPH, premda ga je Partija spasila i brinula o njemu, vjerojatno jer se nalazio u Kopiničevu ozračju. Kardelj u pismu Titu, 2. VIII 1941, za slanje Martinija sa suprugom preko granice žestoko okrivljuje Kopiniča. On ih je po Kardelju »slao upravo zločinački neodgovorno i ne poznavajući terena«, uz informaciju Titu da slovenske partijske organizacije njih dvoje »traže svuda i svim snagama«, iako su oni, što partijsko rukovodstvo nije znalo, već pretpostavljalo, pali talijanskoj policiji u ruke, te otuda Kardeljeva opravdana žestina.³⁷

Svakako, već prije toga, odmah poslije dovođenja u logor, u komunistima se kad su vidjeli da logorski režim nije strog, da je stražarsko osiguranje nedovoljno, potkraj svibnja 1941. javila i ideja o individualnim bijegovima iz Kerestincea. Ta se mogućnost razmatrala po grupama, no partijsko rukovodstvo logora »bilo je protiv bježanja, pa i protiv svake (daljnje) diskusije o bijegu, tako da smo o tome prestali da diskutiramo«, izjavio je poslije rata Ivan Tahi, jedan od preživjelih logoraša komunista, tj. zajednički su prihvatili odluku. To potvrđuju i izjave ostalih preživjelih iz toga dijela logora. Tako je, kako je zabilježio Zvonimir Komarica: »U pogledu bijega iz logora bio je izrađen zajednički stav, pa se zaključilo da se individualno ne bježi. Pritom se imala u vidu mogućnost pooštavanja režima i represalija prema onima koji ostaju, kao i sposobnost naše organizacije u logoru i vani, da u odlučnom času organizira bijeg.« Najvjerojatnije je Franjica Budak, pomoću koje je logorsko partijsko rukovodstvo obavještavalo CK KPH o svome radu, obavijestila CK i o tome. Za odluku rukovodstva logoraša komunista Vlado Mađarević navodi da je »disciplinirano prihvaćamo«, tj. »da individualnih bjegova neće biti«, pa

³⁶ Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 75; 167; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 8300;

³⁷ Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ 1941/A1; 186; Leo Mates u intervjuu Darku Stupariću u travnju 1976.

ovako objašnjava individualni bijeg Martinija. On piše: »S nama je i jedan važan funkcioner talijanske Komunističke partije — Rigoletto, čiji se pravi identitet i funkcija skrivaju u najstrožoj konspiraciji. Jedino nje ga treba bijegom individualno izvući iz logora i prebaciti na revolucionarni rad u Italiju. To, konačno, uspijeva, na nenapadan način, uz organiziranu partijsku pomoć izvana. Sve se to drži i u najvećoj tajnosti i među samim logorašima.«³⁸

No, misao o bijegu posebno se opet nametnula tek poslije strijeljanja deseterice drugova komunista iz logora, što potvrđuju i preživjeli komunisti logoraši.

Mimo te odluke razmatrana je mogućnost da se bolesni drugovi, kao Adžija, Cesarec, Madarević, Jedut i drugi, pokušaju smjestiti u bolnice, naprosto izvući iz logora i logorskog života. U tome pravcu se, prema Madareviću, vodi kampanja i pritisak na Mladena Horvatina, zapovjednika logora, a i logorski liječnik dr Nikola Mrvoš predlaže nekoliko težih bolesnika komunista za bolnicu. Ali nadležnost za odluku je izvan logora, tj. kod ustaškog redarstva u Zagrebu. No, ipak, zahvaljujući pomalo i slučaju, bolnice su se dokopali Vlado Madarević, koji je dobio akutnu upalu uha, i Vinko Jedut, s akutnim tbc oka. Bilo je to nekoliko dana prije napada Njemačke na SSSR. Ostalima to nije uspjelo, premda su neki stigli u Zagreb, ali je njihovo upućivanje spriječeno na ustaškom redarstvu. To prije, što su to bili poznati komunisti npr. Adžija, a uslijedio je i napad Njemačke na SSSR, pa je zbog toga pojačan ustaški teror prema komunistima i tih su dana započela i prva javna strijeljanja komunista.³⁹

Iako u kerestinečkom logoru nije bilo terora, mučenja, saslušanja, pa ni likvidacija, ipak ostaje činjenica da su ustaše s posebnom pažnjom pratili taj logor i da ga nisu zaboravili. Uz posjete nižih policijskih službenika, redovite su i posjete kotarskog predstojnika od kraja svibnja 1941. Zorišlava Mikića, i njegovog zamjenika Franje Krala. Tako je, npr., 21. VI 1941, po naređenju putovao u Kerestinec Mikić s ciljem da se upozna »sa uređenjem i stanjem logora za internirane komuniste, židove i ostale, te informirate o njihovoj prehrani i ostalim potrebama, te sve potrebno poduzmete«. Ne zna se je li taj Mikićev nadzorni put u vezi s odlaskom iz logora Židova emigranata ili s planiranim posjetom Cerovskog i priprema za dolazak većih grupa logoraša komunista, koji će poslije 22. VI 1941. uslijediti, i pooštrenjem logorskog režima. No, osim redovitih obilazaka bilo je i vanrednih, kao što je bio dolazak ustaškog pukovnika Čosića, u svibnju, i Božidara Cerovskog, na početku lipnja 1941. godine. Prema izjavama logoraša, on je došao u inspekciju logora i tada je na njegovu intervenciju pušten iz komunističkog dijela logora Klepac. Te posjete će se nastaviti i poslije 22. VI 1941. ali u drukčijim uvjetima.⁴⁰

³⁸ RSUP SRH, Zapisnik o saslušanju ing. Ive Tahya od 14. VII 1948; Z. Komarica, Kerestinec, Zbornik sjećanja, Zagreb 1941—1945, knj. 1, Zagreb 1982, str. 262—263; V. Madarević, Zapisi iz Kerestince, n. dj., 281.

³⁹ V. Madarević, Zapisi iz Kerestince, n. dj., str. 283—285; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 10938.

⁴⁰ AH, KOS, Prs. br. 86/1941. D. H.

Potrebno je naglasiti da je od travanjskih sastanaka CK KPJ, najčešće proširenih članovima CK KPH, zatim svibanjskog savjetovanja KPJ, do kraja lipnja 1941. rukovodstvo KPH bilo angažirano u skladu s programskom orijentacijom, koja je tim međašnjim sastancima zadana, tj. pripremama za narodnooslobodilačku borbu, pri čemu su znatnije naglašene vojne pripreme. Pojedini rukovodioci KPH borave na terenu, učvršćuju redove, tumače ciljeve borbe, pripremaju komuniste za presudni trenutak ustanka, prisustvuju okružnim i mjesnim partijskim konferencijama, koje se potkraj svibnja i u toku lipnja 1941. održavaju širom Hrvatske. Sve se to događa u vrlo otežanim okolnostima rata, okupacije i terora. Terorom su, osim Srba, Židova i Roma, gdje prerasta u genocid, te hrvatskih rodoljuba, od travnja 1941, sve više i više obuhvaćeni i komunisti, što je dovelo uostalom i do osnivanja komunističkog dijela logora Kerestinec. To je izazvalo poremećaje u vezama i radu jer su uslijed hapšenja, preseleljenja nekih komunista u mjesta ranijeg boravka u Hrvatskoj i u krajeve izvan Hrvatske, upravo iz bojazni od sve žešćeg terora, te pasiviziranja nekih komunista, mnoge partijske organizacije i rukovodstva ostali nekompletni ili se raspali. Sve je to trebalo što prije otkloniti da bi se rad i u tim izuzetno teškim prilikama mogao nastaviti. Neki su komunisti uhapšeni zbog toga što nisu poštivali upozorenja rukovodstva o povećanoj konspiraciji, odnosno olako su shvaćali takva upozorenja, ali i zbog kojekakvih udobnosti. Među takvima su bili i neki »Kerestinceci«.⁴¹ Rukovodstvo KPH već je nakon nekoliko dana od interniranja prve grupe komunista u logor Kerestinec s njihovim rukovodstvom u logoru uspostavilo vezu. Očito je bilo informirano, bar pojedinci, o njihovoj zajedničkoj odluci da se individualno ne bježi iz logora i primilo je na znanje. Nedoštaju podaci da je ono o akciji oslobođenja interniranih komunista u Kerestincu od 22. VI 1941. razgovaralo odnosno raspravljalo na svojim sjednicama (iako takvu raspravu, bez obzira što nema pismenih tragova, bilo u CK KPH bilo u Vojnom komitetu, ne možemo sto posto otpisati). Ali će one uslijediti ubrzo nakon 22. VI 1941. godine, kada će se početi o tome razgovarati, rezultat čega će i biti odluka CK KPH da se pristupi organiziranju akcije za spašavanje interniranih komunista u logoru Kerestinec, ali su tada uvjeti bili mnogo teži i složeniji, i u logoru i izvan njega, koje su još pogoršali nepredvidivi događaji i okolnosti u vezi s tzv. akcijom »Vazduh«.⁴²

3. Život u komunističkom dijelu logora Kerestinec od 22. VI do 13. VII 1941. godine

Napad fašističke Njemačke na SSSR predstavljao je bitnu promjenu za partijska rukovodstva i komuniste uopće a i za život interniranih komunista (pa i ostalih logoraša) u Kerestincu. Odmah se promijenio i znatno

⁴¹ Ivan Božičević, Sjećanja, Zagreb 1982, str. 68—70.

⁴² Opširnije o slučaju »Vazduh«, događajima u povodu 22. VI 1941. i onima koji su uslijedili poslije toga u rukovodstvu CK KPH, vidi u knjizi: I. Jelić, Tragedija u Kerestincu..., n. dj., str. 38—273. Jelić tu na osnovi kritičke analize dokumenata pobija pojedine netočne interpretacije, zaključke i tvrdnje koje donose V. Dedijer i V. Čenčić u vezi s tim događajima u ljeto 1941. pa i dio onih koji se odnose i na logor Kerestinec.

je pooštren režim u cijelom logoru Kerestinec. Dovedeni su novi oštrij strážari. U toku dana bio je zabranjen izlazak prije i poslije podne za šetnju. Straže su podvostručene. Pooštren je i režim posjeta, skraćeno vrijeme posjeta, primanja paketa i razgovora, za što su bile potrebne posebne dozvole, koje su se teže dobivale, a sve češće se to dalje ograničavalo pa i zabranjivalo. Članovima porodica i prijateljima zabranjivano je prilaznje logoru, za razliku od ranije kada su krišom mogli i ući u sobe logoraša. Sve to unosi neizvjesnost, ali su komunisti uspjeli i u tim mnogo skućenijim uvjetima da održavaju veze s vanjskim svijetom i partijskim rukovodstvom u Zagrebu. Nastavili su i dalje, kao i ranije, s ideološko-političkim i obrazovnim radom i ostalim aktivnostima. Svi su vjerovali u snagu Crvene armije i željeli da se brzo ostvari sloboda, od mladih, koji su očekivali brzu pobjedu, do starijih koji su smatrali da će ona doći nakon »duge i teške borbe«, kako je procijenio Keršovani. Istovremeno su bili mišljenja koje je tih dana izrazio Cesarec riječima: »Kad je Sovjetski Savez stupio u borbu, mi smo svi mobilizirani. Ako ja padnem, drugi treba da stane na moje mjesto.«⁴⁹

Svakako je zanimljiv posjet logoru Kerestinec Božidara Cerovskog svega nekoliko dana poslije napada Njemačke na SSSR, kojega se sjećaju svi preživjeli logoraši. On je zatražio razgovor s Keršovanim, s kojim se poznao iz Lepoglave, gdje je Cerovski bio na robiji kao hrvatski nacionalist za vrijeme stare Jugoslavije. Šetali su i razgovarali u dvorištu oko jedan sat. Cerovski ga je nastojao nagovoriti raznim »uvjerenjima, obećanjima i prijetnjama, da potpiše javnu izjavu lojalnosti 'ustaškoj državi', u zamjenu za život i uvjet u slobodu«. Prema nekim izjavama, takav pojedinačni razgovor Cerovski je tada vodio »u Kerestincu s Augustom Cesarecem«. Kako je poslije rata zabilježio Vlado Mađarević: »Ustašama je bilo osobito stalo da oba istaknuta hrvatska intelektualca i pisca pridobiju, barem pasivno, i javnosti predstave kao neke, sada lojalne, komunističke 'obraćenike', ističući u prvom redu njihovo 'hrvatstvo'. Ali unatoč upornom psihološkom pritisku, prijetnjama i obećanjima, ni Keršovani ni Cesarec nisu poklekli, iako su znali što ih čeka, sačuvavši neokrnjenu komunističku svijest, svoju revolucionarnu čvrstinu i idejnu postojanost.«

Komarica se sjeća da je poslije toga u logor došla iznenadna kontrola koja je sve pretresla tražeći oružje i zabranjene knjige, a kako je pravovremeno uočena, sve je što bi moglo biti kompromitirajuće sakriveno, tako da nije ništa našla. Tada je iz pribora za jelo oduzela noževe ostavivši samo žlice.

Prema Urudžbenom zapisniku Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, pregled interniranih u logoru Kerestincu urudžbiran je 27. lipnja 1941, te se taj pregled može odnositi ili na posjet Cerovskog ili na pretres koji spominje Komarica.

Keršovani je očito o razgovoru obavijestio drugove, jer se svi preživjeli slažu u sadržaju razgovora. Očito je taj razgovor, uz psihološku presiju, imao i propagandnu demonstraciju za Cerovskoga. Još uvijek je tada

⁴⁹ *Vice Zaninović*, August Cesarec, sv. I, (Život i rad), Zagreb 1964, str. 149; Z. Komarica, Grobovi bez sjena, n. dj., str. 57—59.

ustašama bilo stalo da ugledne intelektualce, antifašiste, pa i ugledne komuniste pridobiju. Zato Cerovski tako dugo i otvoreno može i želi razgovarati s Keršovanim. Očito je da o nekom »starom drugarstvu s robije« ne može biti ni riječi jer su ih i prije i sada dijelile duboke ideološke granice, a to najupečatljivije potvrđuje i činjenica da će Cerovski samo desetak dana kasnije mirno dopustiti, ako ne i narediti, pogubljenje Keršovanija.⁴⁴

Još veću neizvjesnost među logorašima izazvalo je odvođenje prve grupe komunista iz logora Kerestinec. Dragutin Dakić je 1945. o tome izjavio: »5. srpnja 1941. godine bili su iz Kerestince odvedeni slijedeći drugovi: Keršovani, Prica, Adžija, Crnogorac, Bergman i Kuhn. 9. srpnja su odvedeni slijedeći drugovi: Rosenzweig, Richtman, Korski i Krndelj. Nakon 2 sata Krndelj je vraćen a mjesto njega bio je odveden Kraus. Isti dan tih 10 drugova bilo je streljano u Maksimiru«. Tu Dakićevu izjavu potvrđuju i dopunjuju sačuvani dokumenti, izjave preživjelih logoraša i očevidaca. Tako iz Uruđbenog zapisnika Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu saznajemo da su drugovi odvedeni iz logora Kerestince 5. VII, po nalogu ravnatelja prepraćeni »Redarstvu u Gospić«, da bi odatle bili po nalogu IC referade »dopraćeni« u Zagreb. Prema istom uruđbenom zapisniku i policijskim kartonima iz Kerestince, dopraćeni su Rosenzweig i Richtman, dok Korski i Krndelj nisu uruđbirani, kao ni Kraus koji je, na osnovi nekoliko izjava očevidaca, nakon dva sata zamijenio Krndelja, koji je vraćen u logor, te su vjerojatno odmah bili upućeni na ustaško redarstvo i na strijeljanje. U Kerestincu su internirani komunisti i drugi saznali za njihovo strijeljanje sutradan, i to u ustaškoj odmazdi za ubojstvo policijskog agenta Ljudevita Tiljka, o čemu su izlijepljeni plakati po gradu Zagrebu, i po cijeloj NDH. Strijeljanje te grupe istaknutih predratnih revolucionara, visoko marksistički obrazovanih intelektualaca, ljudi široke kulture, od kojih su neki bili poznati publicisti i teoretičari društvenih i ekonomskih nauka, bilo je vrlo težak udarac ne samo za komuniste logoraše i Zagreba, već i za cijelu KPJ. On je pomogao da se u kerestinečkim komunistima razbiju i posljednje iluzije o njihovoj situaciji. Shvatili su da su tu taoci i da je samo pitanje vremena kada će ih strijeljati, kao i odvedene drugove, s povodom ili bez njega, zato što su komunisti i antifašisti. Zato je svima bilo jasno da treba što prije poduzeti nešto, radi svih i po cijenu života oslobođenja iz logora, jer ih i onako smrt čeka prije ili kasnije. U vezi s time Komarica je zapisao: »U svakom je tog časa sazrijevala ideja o bijegu iz logora«, a Dakić dodaje: »Nakon tog strijeljanja bilo je odlučeno da se bježi iz Kerestince.« Tako je u logorašima komunistima sazrela misao o bijegu i proboju iz logora Kerestinec.⁴⁵

Toga su bili svjesni i u CK KPH i u MK KPH Zagreb. Rukovodstvo KPH je na sjednici, 10. VII 1941, donijelo odluku o poduzimanju akcije za oslobođenje komunista iz logora Kerestinec. Za realizaciju zadužilo je

⁴⁴ RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 10480; V. Madarević, Zapis iz Kerestince, n. dj., str. 282; Z. Komarica, Grobovi bez sjene, n. dj., str. 58.

⁴⁵ AH, ZKRZ, CGK 618 a/12, kut. 786; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 11397, 11739, 11742, 11743, 11747-9, 11871 i 11900; Grada SZH, knj. I, n. dj., dok. 55; Z. Komarica, Grobovi bez sjene, n. dj., str. 62;

svoga člana Karla Mrazovića Gašpara. Kako je takva akcija mogla da se organizira i uspješno izvede samo uz pomoć zagrebačke partijske organizacije, određeno je da se u akciju uključi i Marko Belinić, član MK KPH Zagreb, zadužen za veze i rad u partijskim organizacijama u tzv. Zagrebu Vanjskom, tj. kotarima Zagreb, Samobor, V. Gorica i Sv. Ivan Zelina. Pripreme su započele 11. VII 1941. Nakon što je toga i narednog dana Belinić obišao rukovodioce partijskih organizacija na terenu i dogovorio organiziranje ljudi i mogućnosti nabave oružja, Mrazović je 12. VII uvečer izradio plan akcije. Prema tome planu bilo je predviđeno da se noću 14/15. VII izvede akcija uzimanja oružja u općinskoj zgradi u Brdovcu (gdje se nalazilo 40 pušaka, a čuvao ga je općinski stražar s kojim je postojala veza), koje bi se prebacilo preko Save u blizinu Kerestince, za naoružavanje sudionika akcije, a dio oružja kupio. Bilo je dalje predviđeno da se, ukoliko to mogućnosti dopuste, dio oružja prebaci u logor, uz pomoć simpatizera Partije koji je inače prevozio pijesak u logor. Zatim organiziranje grupe za akciju napada na logor tj. logorsku stražu izvana pod rukovodstvom Mrazovića i Belinića, dok bi prema dogovoru internirani komunisti poduzeli istovremeno akciju iznutra. Zamišljeno je da se nakon uspješnog završetka akcije logoraši prebace preko Pokuplja na Petrovu goru i preko Žumberka, zapadno od Karlovca, na Kordun, najbržim maršom. Sama akcija predviđena je za noć 15/16. VII 1941, pošto ju je prethodno odobrio CK KPH. Rukovodstvo komunista u logoru Kerestinec je 11. VII 1941. po Franjici Budak dobilo poruku od Rade Končara da se priprema organizacija njihovog bijega, te da ono »s najpouzdanijim drugovima organizira bijeg iznutra«, kako bi, kada im se javi, bili spremni da odmah stupe u akciju. Odmah se još istoga dana pristupilo pripremama.

Neovisno o planu i pripremama rukovodstva KPH, MK KPH Zagreb je, 11. VII 1941, na sjednici na zahtjev Josipa Kopinića, koji joj je prisustvovao, također donio odluku o organiziranju akcije za oslobodenje interniranih komunista iz logora Kerestinec, ali mimo i iza leđa CK KPH. Kopinić je, služeći se autoritetom Kominterne, pokušao na toj sjednici od MK osnovati novo privremeno rukovodstvo KPH, a na osnovi sumnjičenja i optuživanja CK KPH pred Kominternom smijeniti ga, za što je, tvrdio je, od nje dobio direktivu. On je, nadalje, predložio plan akcija, koji je MK prihvatio kao svoj, a koje su imale djelovati spektakularno u odnosu na dotadašnje i potvrditi opravdanost njegovih postupaka. Svoju akciju u vezi s MK KPH Zagreb započeo je i provodio uz pomoć njegova političkog sekretara Antuna Roba. Odlučeno je da akciju na logor Kerestinec treba prvu izvesti, te je i tu prihvaćen Kopinićev plan: da rukovodilac akcije bude Branko Malešević; da MK osigura 20 ljudi i naoružanje za akciju, sanitetski materijal i hranu za 4 dana; da obavijesti logoraše da za vrijeme napada grupe izvana oni napadnu logorsku stražu iznutra; da se nakon proboja iz logora svi upute u Samoborsko gorje i Žumberak, gdje bi se organizirali i rasporedili u partizane i diverzante te izvodili oružane akcije na tome području i prema Zagrebu; da se akcija izvede noću 13/14. VII 1941. i da se o njoj ne obavijesti rukovodstvo KPH. Rob je znao da rukovodstvo KPH priprema istu akciju a ostali članovi

MK KPH Zagreb nisu. Zaključeno je da se istovremeno kad i »akcija Kerestinec« minira i odašiljač zagrebačke radio-stanice preko Save. Kopinič je time htio preduhitriti akciju CK KPH. Članovi Mjesnog komiteta dobili su upute da izaberu potreban broj ljudi, da ih naoružaju i upute na dogovoreno mjesto, gdje će se sastati s Maleševićem, a Rob je dobio zadatak da o tome obavijesti komuniste u logoru Kerestinec. Tako je, npr., Blaž Mesarić dobio zadatak da u tu akciju pošalje tri druga, što je i učinio, među kojima je bio i Josip Vili, koji je u akciji sudjelovao i preživio. Antun Češnjak je, također, imao dati nekoliko ljudi te je i on to učinio a među njima je bio i Ljuba Faust, koji je u njoj sudjelovao i preživio. Joco Đaković angažirao je nekoliko skojevaca, a pojedine drugove angažirao je osobno i Antun Rob, npr. dra Savu Zlatića. Negdje su zadaci prenijeti na rajonske komitete, odnosno pojedine njihove članove, a oni su ih dalje prenijeli na partijske ćelije, kao na Trešnjevci i Trnju. Taj zadatak bio bi tehnički neizvodiv za tako kratko vrijeme da već nisu postojale pojedine grupe pripremljene i uvježbane za akcije, na čemu je radio Vojni komitet MK KPH Zagreb. No, Rob je, suočen s činjenicom da je to što poduzimaju Kopinič i MK svojevrsna antipartijska akcija iza leđa CK KPH, s kojim je prekinuo vezu, te da je preuzimanje uloge »privremenog partijskog rukovodstva«, antipartijski postupak, prekršio odluku da MK KPH Zagreb ne obavijesti CK KPH o »akciji Kerestinec« usprkos Kopiničevoj prijetnji. Istoga dana ili sutradan obavijestio Radu Končara, sekretara CK KPH. Prema Robovim riječima Končar mu je rekao: »Vi radite kako mislite, ali to što radite ne valja, jer je to antipartijski rad i CK KPJ će odlučiti da li ima pravo Valdes (tj. Josip Kopinič — Z. D.) ili CK KPH. Akciju za Kerestinec izvedite ako ste je već organizirali.«

Josip Kopinič se nakon sastanka Mjesnog komiteta na kojem je podržana njegova akcija ali i zatraženo da razgovara s rukovodstvom KPH, 11. VII sastao s Vladimirom Bakarićem a 12. VII i s Vladimirom Popovićem, koje je upoznao sa svojim sumnjama u Končara i Pavla Papa, s akcijom koju je poveo kod Kominterne i svim posljedicama, nastojeći steći najprije razumijevanje, odnosno njihovu podršku, kako bi svoju akciju uspješno završio. Oni su ga nagovorili da dođe na sastanak Operativnog rukovodstva CK KPH gdje će izložiti svoje sumnje, obrazložiti akcije i rukovodstvo upoznati s odlukama Kominterne.

Sastanak Operativnog rukovodstva KPH, kojemu su osim Rade Končara, Vladimira Popovića, Vladimira Bakarića i Andrije Hebranga prisustvovali još Josip Kopinič i Antun Rob, održan je 13. VII 1941. Na tom burnom sastanku u neposrednom sučeljavanju rukovodstva KPH i Kopiniča, njegova je dotadašnja akcija označena kao frakcionaška, kao i akcija Mjesnog komiteta, jer je s Kopiničem pristupio akciji mimo CK KPH. Kopiniču je argumentirano dokazana neosnovanost njegovih optužbi protiv CK KPH i osporeno mu pravo za njegovo smjenjivanje. On nije mogao dokazati svoje optužbe te je odustao od njih. Zaključeno je da se o svemu obavijeste CK KPJ i Tito, koji će donijeti konačnu odluku, a Končar i Kopinič treba da obavijeste MK KPH Zagreb o zaključcima. Oni su to i učinili na sjednici MK KPH Zagreb 15. VII 1941. Kada je Kopinič

povukao izjavu o raspuštanju CK PKH, MK je prekinuo daljnju vezu s njim i opet stupio s CK KPH u normalan odnos kao i prije. MK je uvidio svoju grešku i tako je otklonjen rascjep koji je prijetio u zagrebačkoj partijskoj organizaciji. Iako je rezultat svega bio vidljiv Kopiničev uzmak, ipak su uslijedile druge još mnogo tragičnije posljedice neuspjeha »akcije Kerestinec«. Na sjednici Operativnog rukovodstva Hrvatske, 13. VII 1941, ono je bilo suočeno i s činjenicom, o kojoj su ga informirali Kopinič i Rob, da je MK KPH Zagreb poduzeo akciju za oslobodenje interniranih komunista iz Kerestince a koja treba da se izvede te večeri 13/14. VII 1941. To je iznenadilo prisutne članove CK KPH. Preostalo im je ili da se odlučno suprotstave takvom pokušaju ili da ga prihvate. No, kako su Kopinič i Rob svoj plan prezentirali kao gotov čin, od kojeg nema odstupanja, uvjeravajući ih da su poduzete sve pripreme, tj. grupe su otišle na izvršenje, angažiran je dio seljaka i logoraši obaviješteni, članovi su CK KPH prešutno »pristali da se akcija izvede«. Izvještavajući CK KPJ u ime CK KPH o tome pristanku Vladimir Popović je, 17. VII 1941, napisao: »Ja mislim da smo tu pogriješili (naročito znajući Bumbara iz MK i njegove organizatorske sposobnosti), bez obzira da li su oni i pored naše zabrane htjeli ići u akciju ili ne.« U bilješkama komisije CK KPJ o izjavi Antuna Roba danoj 10—15 dana poslije akcije, zapisano je: »Drugovi iz nac(ionalnog — tj. CK KPH — Z. D.) posumljali da će uspeti i zato zaključ. da Bu(mbar — tj. Anton Rob — Z. D.) ode u Ke(restinec) da izvidi kako stoji stvar preko Save i ako nisu do kraja saglasni zatvoren(ici) da se ne izvede.« Rob se poslije toga sastanka konzultirao s Brankom Maleševićem i kazao mu da ukoliko akcija ne može da se izvede neka se ne izvodi, ali mu je Malešević »rekao da može« da se izvede i on se s time složio. Potom su logoraši, koji o svemu tome nisu imali pojma, obaviješteni o početku akcije uz neke dodatne obavijesti, što su učinili Franjica Budak i Pavao Videković. Tako je otpao plan CK KPH, Mrazoviću je rečeno da odmah ide u Varaždin, što je i učinio, dok je Marko Belinić otišao kod Roba i Maleševića i dobio vezu u Sv. Nedjelji da koliko može pomogne u akciji.⁴⁶

Proboj komunista iz logora Kerestinec noću 13/14. VII 1941, neuspjeli prihvat logoraša i posljedice toga

Poslije prijema poruke, 11. VII 1941, partijsko rukovodstvo logora pristupilo je pripremama za izvršenje svoga dijela zadatka. Kako im je, 13. VII 1941, prenijeto, vrijeme je početka akcije te večeri u 24 sata uz još neke dodatne obavijesti, rukovodstvo je moglo prići definiranju zadataka. Na sastanku je partijsko rukovodstvo logora razradilo plan napada i odlučilo da akcijom rukovode Divko Budak i Andrija Žaja i da se formiraju udarne grupe koje će razoružati stražu. Tako je osnovano pet udarnih grupa i jedna rezervna, s više od 30 članova u njima. Budak i Žaja su im to saopćili i odredili precizan zadatak svakom pojedincu u njegovoj grupi. Tako je do dogovorenog vremena sve bilo spremno, čekao se samo početak akcije.

⁴⁶ I. Jelić, Tragedija u Kerestincu, n. dj., str. 97—101; AIHRPH, MG-1/1-2. Izjava Josipa Tucmana (data prije dvadesetak godina).

Ona je započela odmah poslije ponoći, kada je prva grupa, prema planu, domamila stražara u sobu, pod izgovorom da je jednom drugu, koji je simulirao bolove, pozlilo, i savladala ga. Tom je prilikom stražareva puška opalila. To je bio znak ostalim grupama koje su pošle na izvršenje svojih zadataka, ali i vanjskim stražarima koji su otvorili vatru. Nakon pola sata borbe, goloruki logoraši razoružali su ne samo unutrašnju nego i vanjsku logorsku stražu kod dvorca, naoružali se s 12 pušaka, 30 bombi, 3 puškomitraljeza i 4 revolvera s oko 250 metaka. U toj akciji poginuo je jedino Petar Korasić, član udarne grupe, komandant logora bio teže ranjen, a jedan stražar lakše. Komandant je prebačen u židovski dio logora da mu se pruži pomoć, dok su svi stražari s komandirrom straže povezani. Četvorica su ostala povezana i zatvorena u jednoj sobi, a ostali s komandirrom zatvoreni u kulu dvorca. Ostala su jedino nerazoružana dvojica stražara kod srpsko-jugoslavenskog dijela logora, udaljeni oko 300 metara od dvorca. Tako su logoraši komunisti goloruki, zahvaljujući dobroj organizaciji, izuzetnoj volji i hrabrosti, junački i veoma uspješno savladali dobro naoružanu stražu i izvršili svoj dio zadatka, jer je od njih prvenstveno i zavisio ishod akcije. Na žalost, kad su izašli iz logora u slobodu nitko ih od udarnih grupa nije dočekao.⁴⁷

Što se tiče vanjske organizacije, prema podacima iz dokumenata te sjećanjima ona je tekla ovako: Dana 12. VII 1941. Malešević je »primio« svih 18 sudionika akcije, tj. s njima je dogovoreno kada će se sutra i gdje naći da krenu u akciju. U akciju je sutradan uključen i Marko Belinić, koji je također »primio ljude«, odnosno dogovorio s njima na terenu sudjelovanje u akciji, te i izvijestio da za tu akciju »može dati 12—15 seljaka«. Sutradan ujutro iz Zagreba se prebacila i smjestila prva udarna grupa na čelu s Maleševićem u šumi kod Svete Nedjelje. U njoj je trebalo biti 11 ljudi, a osim Maleševića, bili su tu: Ljuba Faust, Vlado Gluhak, Andrija Muhek, Tibor Zelinka, Josip Bezjak, Franjo Slović, dva radnika iz Zagreba, jedan s nadimkom »Švabo«, a drugi s prezimenom Živković, trebalo je da joj se još priključe dr Savo Zlatić i Lidija Zlatić, ali zbog pogrešne veze (s tim su imali problema i ostali) nisu uspjeli i morali su se vratiti u Zagreb. Bio je tu nakratko i 12. član, španjolski borac pod imenom Joža, te nadimcima iz Španjolske »Gomez« i »Romano«, što po svim indicijama upućuje na Josipa Kopinića, koji se zatim s Maleševićem vratio u Zagreb. Grupa je tu provela do večeri, pripremajući se za akciju koja joj je saopćena kao njezin zadatak, a od naoružanja imala je »samo 6—7 rev(olvera) i 2—3 bom(be)«. Grupa je u toku dana imala kurirske veze s drugovima u Zagrebu i onima u Kerestincu, koji su im javljali da je sve u redu.

U drugoj grupi, koja se imala priključiti prvoj, središnjoj Maleševićevoj, bilo je 7 članova, a na putu joj se priključio još jedan član. U njoj su bili: Ivan Čulig, Kata Dumbović, Đuro Šimunović, Karlo Kovačić, Anton Pe-

⁴⁷ RSUP SRH, Prijepis »Uredovnog izvještaja« kotarskog predstojnika Zorislava Mikića od 14. VII 1941. upućen Velikoj župi Prigorje o rezultatima izvida od toga dana u Kerestincu, dan kao prilog prijedlogu za vođenje istrage i određivanje istražnog zatvora Javnom tužilaštvu za grad Zagreb za Zorislava Mikića od 29. XII 1947; *Dr B. Krizman*, Pobuna u Kerestincu..., n. dj.; *I. Jelić*, Tragedija u Kerestincu..., n. dj., st. 102—121.

lin, Brnad Zoltan, Stjepan Tenjer i Josip Vili. Ona je s Trešnjevke krenula oko 21 sat i čamcem se prebacila preko Save, te se uputila prema prvoj grupi kod Sv. Nedjelje, ali kako je zakasnila, nije uhvatila vezu s Maleševićevom grupom. Ona je bila bolje naoružana, osim pištolja i bombi imala je i nekoliko pušaka.

Kao sudionici akcije bili su predviđeni komunisti i simpatizeri iz okolnih sela i područja. Taj zadatak je od MK KPH Zagreb, u ime »novog CK KPH«, prenio Antun Rob sekretaru KK KPH Zagreb Vanjski — Samobor Josipu Tucmanu. On je to i učinio, tako da su pojedini članovi toga komiteta, npr. Pavao Beluhan, Pavao Lončar i Pavao Videković, prema planu MK KPH Zagreb za »akciju Kerestinec«, organizirali grupe koje su čekale da i same krenu ka Kerestincu u akciju. I Malešević je očekivao dolazak grupe od oko četrdesetak naoružanih seljaka, ali do toga nije došlo. Po svemu sudeći, to su bili oni za koje je osobno Rob dogovorio s Tucmanom i ostalima, bez onih koje je kao pomoć imao uključiti Marko Belinić. Videković je tu imao vrlo značajan zadatak i u okviru ranijeg plana CK KPH i novog MK KPH Zagreb »da uspostavi vezu sa drugovima u logoru« i da »preda javku u logor kada treba, odnosno u koji sat treba otpočeti razoružavanje policije u logoru«, što je on navodno učinio. Videković je pokrenuo, rasporedio i dao određene zadatke tamošnjim članovima Partije i SKOJ-a, ali su oni uzaludno čekali jer veza koju je on čekao iz Zagreba nije došla, a bez nje se nije smjelo u akciju. Ti su drugovi, kako im je Videković rekao, imali biti vodiči-kuriri udarnim grupama i logorašima. U Zagrebu se toga dana i večeri dosta toga događalo te će, vjerojatno, buduća istraživanja moći reći tko je trebao donijeti obavijest da ti ljudi pođu u akciju i zašto to nije i učinio. Inače, sam se Videković prema Milanu Muharu, s njime i još jednim nepoznatim omladincem, nalazio u udarnoj grupi, koja je imala osigurati cestu Samobor—Kerestinec od oružnika i ustaša ukoliko naiđu i tako pomoći ostalima da što uspješnije izvrše svoje zadatke u »akciji Kerestinec«. Prema nekim podacima u vezi s »akcijom Kerestinec« a prema planu MK KPH Zagreb dobile su zadatke i partijske ćelije u Sv. Klari (da presiječe telefonske linije u okolici Remetinca) i Jakuševcu (da preko relejne stanice u Vrbanovom mlinu prihvati drugove koji bi se tu javili nakon proboja i preko noći prebaci ih preko Save u Žitnjak gdje će čekati veza iz grada). Prva nije svoj zadatak izvršila, a druga jest (i to 15. VII, ali su prebačeni drugovi bili odmah potom pohapšeni), jer su, vjerojatno, te zadatke dobile kad je već počela akcija, odnosno neposredno poslije proboja. Najvjerojatnije je bilo ono što je V. Popović, 17. VII 1941, javio Titu: »Kontakt sa seljacima nije bio precizno određen, tako da nijesu ni došli.«

Tako se pred sam početak akcije na putu prema logoru nalazila Maleševićeva grupa od 11 ljudi koja je kasnila, očekujući drugu grupu i seljake, a iza nje, na jedno kilometar udaljenosti, druga grupa od 8 ljudi koja je nastojala da je stigne i da se s njome spoji. U trenutku početka proboja, tj. prvih hitaca u logoru, Maleševićeva se grupa nalazila na oko 200 metara od logora. Podijelio ju je u dvije. I dok je jedna čekala, on je na čelu druge grupe došao do pred sam logor potrcavši k njemu, ali su se na povik »stoj« razbjegli, i misleći da je to stražar zaključili »da nije uspeo Kerestinec i rasporedili se za diverzije«. Tako je zaključio i drugi dio

njegove grupe, te su se i oni povukli, pošto su vidjeli jednog stražara s puškom, koji je projurio cestom i svjetla kamiona iz pravca Zagreba.

Druga grupa od 8 članova kad je začula pucnjavu iz pravca Kerestince zaključila je da je zakasnila, vidjela je na cesti jedan putnički auto i jedan kamion, pa se povukla preko polja prema Sv. Nedjelji. Tako zadaci nisu izvršeni te nije došlo do spajanja s logorašima.⁴⁸

Sve to pokazuje da su vanjske pripreme slabo obavljene, najviše zbog brzine da se akcija što prije izvrši na čemu su inzistirali Kopinič i Rob, s nizom teških grešaka, propusta i neodgovornosti. Tako će se i logoraši, koji su izašli poslije proboja iz logora, i članovi udarnih grupa za svega nekoliko sati naći na udaru jakih ustaških, policijskih i vojnih snaga.

Poslije izlaska iz logora logoraši su bili u dilemi kamo da krenu. Pošto su kraće vrijeme uzaludno čekali, kako većina preživjelih izjavljuje, »da dođu auti iz vana«, odnosno udarne grupe, i da im dadu pravac kretanja i udalje ih što dalje od logora, sami su svi u grupi krenuli prema jugu, ka cesti Zagreb—Karlovac. Kod prijelaza ceste, na kojoj su primijetili farove vozila, za koje su pretpostavljali da je ustaško, grupacija se razdvojila u dvije grupe. Jedna od pedesetak drugova je kroz Stupničku šumu, prešavši željezničku prugu Zagreb—Karlovac, stigla ujutro 14. VII 1941. na rub te šume i na početak Kraljevačke šume, nedaleko od Horvata. Tu su se podijelili u petorke i prikrili, da bi se opet uvečer ponovo okupili. Tada im je komandant te grupe Josip Šiber rekao da će u grupama po pet krenuti prema Zagrebu. Samo što je to izrekao uslijedio je napad oružnika i ustaša. Druga kolona, pošto je kod prijelaza ceste izgubila vezu s prvom, produžila je ivicom Stupničke šume, također prešla prugu i ujutro stigla kod sela Obrež, gdje se zaustavila u tamošnjoj šumi. Ona je bila opkoljena neposredno poslije podneva, 14. VII 1941, i zatim napadnuta. Uz to što je napadnuta usred dana i što je u njoj bilo manje drugova nego u prvoj bila je i slabije naoružana. Prema neprijateljskim podacima, u borbi kod sela Obrež tada je ubijeno 8 a uhvaćeno 10 živih drugova, a još nekoliko ih je ubijeno i uhvaćeno narednih dana, dok su trojica izvršila samoubojstvo. Neki su uhvaćeni u Trnju kad su se uspjeli probiti i prebaciti preko Save. Spasili su se jedino Blaž Valjin i Lovro Horvat, uspostavivši vezu s partijskom organizacijom u Novakima, te Josip Turković, koji se ranjen sakrio u Hrvatskom Leskovcu kod jednog seljaka, a kad je uspostavljena partijska veza prebacio se u Zagreb. Horvat i Turković ginu u rujnu 1941. u Gorjancima, odnosno Žumberku, kao borci Partizan-

⁴⁸ Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ 1941/150 i 162; AH, NP, PPS 542/42 (Presuda Andriju Muheku od 5. III 1942); AIHRPH, MG-1/I-2; Izjava Ivana Dekanića Bartola Zdravku Dizdaru u Zagrebu 1984; *Ljuba Faust*, U grupi za oslobođenje logoraša, Zbornik sjećanja — Zagreb 1941—1945, knj. 1, Zagreb 1982, str. 295—296; *Milan Mubar*, Trojka na osiguranju, *Problemi* — revija Banije, Korduna, Like, br. 11—12, Zagreb 1957, str. 63—69, *Milan Brunović*, Samobor (monografija), Zagreb 1971, str. 229, Sjećanje Ignaca Dekanića-Naceka; *Mijo Kos Zorko Velika Gorica* u NOB-u, knj. II, V. Gorica 1987, str. 27 i 31. Prema nekim izjavama još je nekoliko drugova sudjelovalo u udarnim grupama tj. u akciji Kerestinec, kao npr. Milan Maraković Lika i Vinko Mengele, obojica proglašeni za narodne heroje, i još neki. No dokumentacioni podaci o tome nedostaju te su oni moguće najvjerojatnije u akciju uključeni neposredno po proboju komunista iz logora Kerestinec.

skog odreda »Matija Gubec«, a Valjin, u travnju 1942. kao komesar Prvog zagorskog partizanskog odreda.

U borbi kod Stupničke šume druga grupa imala je 8 ubijenih i 12 živih uhvaćenih drugova, a naredna dva dana još su dvojica ubijena a 5 ih novih uhvaćeno. Neki su uhvaćeni i narednih dana na širem okolnom području. Probili su se Brezovec Ćiril, Freundlich Emil, Stjepan Jelić, Komarica Zvonimir i Milinković Vinko, te grupno do sela Purgarije Hamdo Begovac, Vladimir Božac, Dragutin Dakić, Abid Lolić, Aleksandar Obratil i Todor Vuković. No potom su uhašeni Jelić, Obratil i Vuković, koji su strijeljani 1941. Svi ostali su bili u partizanima gdje su poginuli Brezovec, Begovec, Božac i Lolić.

Tako su komunisti logoraši, premda bez dovoljno borbenog i partizanskog iskustva i dovoljno oružja, junački u borbama ginuli protiv petorostruko brojnijeg i izvrsno naoružanog neprijatelja. Prema neprijateljskim podacima poginulo ih je tada oko tridesetak. Uhapšeni su odvedeni u Zagreb na ustaško redarstvo u ulicu Račkoga 9. Poslije zvjerskog mučenja svi su osuđeni na smrt i 17. VII 1941. strijeljani u Dotrščini. U prostoriji na zidu zatvora ostavili su zapis koji se sačuvao a za kojega se pretpostavlja da ga je pisao August Cesarec. On glasi: »U ovim prostorijama proživjeli su svoje posljednje časove internirani borci iz Kerestince njih 44. Osudu o streljanju su primili svi uzdignute glave, jer su znali da umiru za pravednu stvar, za stvar radnog naroda. Živjela Sovjetska Hrvatska.«

I na strijeljanju su se držali dostojanstveno što su morali priznati i njihovi protivnici riječima: »Pjevali su vođeni prema mjestu gdje su ih postrjeljali, demonstrativno i bučno, pjesme o komunističkoj revoluciji i komunističkoj pobjedi.«⁴⁹

Oni koji su kasnije uhvaćeni, strijeljani su potom u nekoj od ustaških odmazda. Tako se kerestinečka akcija pretvorila u tragediju. Kad se pogleda gdje su uhvaćeni svi ostali, osim onih kod Obreža i Stupničke šume, vidi se da je to uglavnom na putu ili čak nadomak Zagrebu. Očito je da većina komunista logoraša po proboju, prepušteni sami sebi, a na osnovi informacija koje su dobivali, nisu imali, a nisu ni mogli imati jasnu predodžbu kako i gdje treba da se razvija oružana borba, jer inače sigurno ne bi krenuli prema Zagrebu, već obratno. Na osnovi istraživanja dobivaju se i novi podaci o sudionicima proboja. Tako prema dokumentima a i nekim izjavama u proboju nije sudjelovala grupa pritvorenika I C referade koji su bili smješteni u židovskom dijelu logora a koji se navode u dosadašnjim popisima sudionika. To su, npr., Isak Katan, Lavoslav Koričan, Mirko Neuman i Izidor Perera, koji su zajedno s ostalim Židovima iz Kerestince upućeni u Gospić, pa u Jasenovac, gdje su likvidirani. Ali i tzv. »katolici« kao Albin Turk, koji je upućen nakon proboja u Lepoglavu i zatim stradao u St. Gradišci, te najvjerojatnije Josip Heršak, Mato Dumbović i Zdravko Pavešić, koji su prebačeni u Zagreb, gdje su se nalazili do potkraj 1941, kada su prva dvojica upućeni u logor Jasenovac, gdje je Dumbović stradao, a Heršak, prema nekim izjavama preživio, dok za Pave-

⁴⁹ Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 61, 62, 66, 68, 69, 70, 73, 76, 77 i 81. Z. Komarica, Grobovi bez sjena, n. dj., str. 89—97; I. Jelić, Tragedija u Kerestincu..., n. dj., str. 113—121.

šića nedostaju podaci, a posljednji put u dokumentima se spominje 1942. Tu je još i Milan Velebit, koji je uhapšen kao Srbin i prema dokumentima bio interniran u srpsko-jugoslavenski dio logora, te je zajedno s ostalim Srbima poslije proboja odveden u logor Gospić, gdje je zatim ubijen.⁵⁰ Za neke sudionike, na osnovi dokumenata a koje potvrđuju i izjave, dopunjuju se dosadašnji podaci, npr. za Martina Starešinu i Marka Antona, koji nisu poginuli u borbama, nego su uhapšeni i strijeljani 17. VII 1941, te Franju Sauchu, koji je strijeljan 4. VIII 1941. Dokumenti pokazuju da je bilo i nekih koji su sudjelovali u proboju a nema ih na dosadašnjim popisima, npr. Stanislava Volčića, iz Stupnika, uhapšenog 20. V i interniranog 16. VI u logor Kerestinec i smještenog u komunističkom dijelu. Uhapšen poslije proboja 14. VII bio je strijeljan s ostalima 17. VII 1941.⁵¹ Iz izjave komandanta logora i još nekih proizlazi da je bio i jedan sudionik akcije iz židovskog dijela logora i to Izrael Ješua, koji je poginuo u borbama kod logora, te dvojica sudionika iz srpsko-jugoslavenskog dijela logora, koji su iskoristili pomutnju i priključili se komunistima. To su bili Milan Bogdanović, pritvorenik I C referade, koji se uspio probiti iz obruča, te ubrzo stupio u partizane i poginuo kao borac 17. slavonske brigade i Antun Bačić, uhapšen u travnju 1941. kao »istaknuti Jugoslaven«, te potom interniran u Kerestinec, gdje je nad njim Horvatin vodio istragu, jer je naknadno bio optužen da je »četnik«, što se istragom nije moglo utvrditi. Prema Horvatinu sudjelovao u »pobuni« i potom, kako je on čuo, živio 1945. u Zagrebu.⁵² Te posljednje podatke moramo uzeti s određenom rezervom jer ih ne možemo potvrditi dokumentima. Iz navedenoga proizlazi da je u proboju iz logora Kerestinec, noću 13/14. VII 1941, sudjelovalo 89 logoraša. Zanimljivo je da taj broj nalazimo i u bilješkama o akcijama u Hrvatskoj u lipnju i srpnju, s kraja srpnja 1941, koje je vjerojatno CK KPH dostavio CK KPJ.⁵³ Ukupno su 74 logoraša poginula u borbama ili uhapšena pa strijeljana, dok su od 13, koji su se probili i spasili i dvojice koji su pušteni iz zatvora, u toku rata deseterica poginula kao partizani, a ostali preživjeli rat, i svi osim dvojice bili borci NOVJ. Od ukupno 105 komunista koji su se nalazili internirani u komunističkom dijelu logora Kerestinec, rat je preživjelo samo njih 8, koji su svi osim jednog bili borci NOVJ. A od ukupno 147 pritvorenika I C referade, koliko ih je prema sadašnjim podacima bilo internirano u sva tri dijela logora Kerestinec, preživjelo ih je samo 22.

Potruga više od 500 naoružanih ustaša, oružnika i domobrana za odbjelim komunistima iz logora Kerestinec zahvatila je odmah i članove udarnih grupa tako da je od njih 18 najmanje njih 8 stradalo. Kata Dumbo-

⁵⁰ AH, RAVSIGUR, Logor Jasenovac 1941; ZKRZ GUZ i CGK, izjave preživjelih i najuže rodbine poginulih logoraša; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 13544, 22394, 23198, 29501, 29645, 32147; AIHRPH, Policijski karton 1075.

⁵¹ RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 12429, 12480 i 12481.

⁵² RSUP SRH, Zapisnik sa saslušanja Mladena Horvatina od 27. XII 1947; AH, Projekt »Dotrščina«, biografija Izraela Ješue, u kojoj su i podaci o izvorima; Histo-rijski arhiv Bjelovar, Grada Okružne komisije Bjelovar, podaci za Milana Bogdanovića, *Savo Velagić*, Pregled razvitka radničkog pokreta i oružane borbe na okrugu Bjelovar, HAB, Bjelovar 1966, str. 67.

⁵³ Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ 1941/158. Vidi *I. Jelić*, Tragedija u Kerestincu..., n. dj, dok. 36.

vić pala je u borbi, Branko Malešević pri povratku u Zagreb, 14. i 15. VII 1941, a ostali u ustaškim zatvorima i logorima i to: Bezjak, Gluhak, Pelin, Slović i Zelinka. Od ostalih u partizanima su poginuli Šimunić i Živković, a ako uključimo trojku Muharovu, onda i Pavel Videković. Ostali su preživjeli, osim jednog člana za kojega nedostaju podaci.⁵⁴ Po broju stradalih članova Partije i SKOJ-a kerestinečka pogibija predstavlja nesumljivo jedan od najvećih poraza revolucionarnog pokreta 1941. ne samo u Hrvatskoj, već i u Jugoslaviji. Odlučnim prihvatanjem, bez kolebanja da napadnu goloruki logorsku stražu govori o moralu kerestinečkih komunista, o njihovoj hrabrosti u borbi za slobodu. To govori i o snazi partijske organizacije Zagreba i NOP-a, jer samo sposobna i snažna organizacija mogla je poduzeti akciju napada na ustaški logor, nadomak gradu. Što je akcija završila »više nego neuspjehom«, kako je to zabilježio tada E. Kardelj, najveću krivicu snose organizatori. A organizirao ju je J. Kopinić s MK KPH Zagreb, kako je zabilježila komisija CK KPJ o njegovoj izjavi, potkraj srpnja 1941. godine, te je zato Kardelj i naziva »Kopinićevom akcijom« i smatra »neodgovornošću koja se danas ne oprašta«. Kopinić je pred članovima komisije CK KPJ Blagojem Neškovićem i Vladimirom Popovićem, na drugom susretu 26. VII 1941, izjavio »da on lično snosi odgovornost za akciju Kerest., jer je on organizator iste u zajednici s M. K. (KPH Zagreb — Z. D.), a iza leđa Na. kom. (tj. CK KPH — Z. D.)«, kako su oni sutradan izvijestili CK KPJ i Tita.⁵⁵ Jer, da su pripreme bile potpunije, da je za njih bilo više vremena, da su organizatori u akciju uključili i okolne partijske i skojevske organizacije sigurno bi se — ako ne svi — bar većina komunista poslije proboja iz logora spasila. Na Prvoj okružnoj konferenciji KPH Pokuplje, održanoj 8—10. II 1944, o kerestinečkoj akciji u političkom je referatu rečeno da »nije odozdo pripremljena u onoj mjeri, koja bi omogućila da se logoraše na izvjesno vrijeme skloni na sigurno mjesto«, te da je tada »neprijatelj uspio svojom propagandom prikazati narodu logoraše kao četničke elemente i u nekim selima organizirao je čitave hajke po šumama«. Iako je takvih sela u kojima su bile manje grupice ustaša i njihovih pristaša a nije bilo članova Partije i SKOJ-a, bilo svega nekoliko, ipak je ustaška propaganda manje-više zahvatila cjelokupnu širu okolicu oko logora. To više što su pohapšeni mnogi članovi Partije, SKOJ-a i simpatizeri, na području samoborskog i jastrebarskog kotara, neposredno poslije akcije Kerestinec. Tako je neuspjeh akcije Kerestinec, pod utjecajem te ustaške propagande, zastrašivanja i hapšenja, imao negativnog utjecaja na tadašnje raspoloženje stanovništva u tom kraju. Većina uhapšenih je nakon mjesec dana puštena, ali trebalo im je potom mnogo napora, hrabrosti i upornosti u radu da ponovo simpatizere i narod uvjere da su u Kerestincu pobijeni sinovi hrvatskog naroda od kojih su se mnogi borili protiv kapitulacije zemlje i tako dospjeli u zatvor i logor Kerestinec. Sama hrabrost, odlučnost i herojska smrt kerestinečkih komunista bile su svojevrsan po-

⁵⁴ Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 73; Zavod za sudsku medicinu i kriminalistiku — Šalata, Sekcioni protokol 1941, S. P. 2066/224—41 od 16. VIII 1941; I. Jelić, Tragedija u Kerestincu..., str. 283.

⁵⁵ Arhiv CK SKJ, Fond CK KPJ 1941/153; I. Jelić, Tragedija u Kerestincu..., n. dj., dok. 32 i 38.

ticaj na organiziraniji rad i putokaz za komuniste, skojevce i simpatizere na tome širem području da nastave s radom i pripremama za oružanu borbu, što će i činiti, te već 1941. imamo više sabotaža, diverzija, osnivanja novih partijski i skojevskih organizacija i rukovodstava pa je 1942. i na tom području počeo ustanak i NOB, koja se nastavila sve do konačne pobjede. Da nisu zaboravili poginule kerestinečke komuniste pokazuju i podaci iz dokumenata da su svake od tih ratnih godina na Dan mrtvih njihovi grobovi bili okićeni cvijećem, premda nadomak neprijateljskim uporištima.⁵⁶

Kerestinečka akcija ostavila je veoma težak dojam u Zagrebu, s obzirom na pogibiju i strijeljanje tako velikog broja komunista, među kojima je bio znatan broj poznatih rukovodilaca KPH, uglednih javnih radnika komunista i skojevaca. No, ona je pokazala i ustašama i okupatorima snagu Partije i beskompromisnu odlučnost za otpor i borbu u Zagrebu. Zato nije slučajno da su i Talijani, koji je u većini svojih dokumenata nazivaju »četničkom i židovskom« i Nijemci, koji je nazivaju »komunističkom«, poduzeli mjere pripravnosti svojih jedinica u okupiranom i anektiranom području susjedne Slovenije, a neke smjestili odmah uz granicu s NDH, da se kerestinečki komunisti poslije proboja iz logora ne bi prebacili na to »njihovo« područje. I jedni i drugi bili su svjesni da to nije obična pobuna, već početak jačega općeg »gibanja«, tj. otpora i oružane borbe protiv njih i njihovih suradnika na području Jugoslavije pod vodstvom KPJ.⁵⁷ Za ustaše je to bio velik udarac jer se pokazalo da su komunisti organizatori otpora i oružane borbi i tu u Zagrebu i okolici u hrvatskom narodu, kao što su i u srpskom narodu, tamo gdje živi u Hrvatskoj. Kako to nisu mogli sakriti, jer su svi građani Zagreba i stanovnici okolnih područja čuli borbe i pucnjavu kod Kerestince i preko Save, požurili su da u tisku izvijeste o uspjehu potjere za bjeguncima iz Kerestince i strijeljanju uhvaćenih 17. VII 1941. Ali se 6. VIII 1941. u obavijesti br. 1 poglavljenikovog ureda o tzv. »komunističko-četničkim izgredima«, uz »akciju Kerestinec« na prvom mjestu, konstatiraju i priznaju i druge oružane akcije i borbe »u blizini Zagreba« i »u Zagrebu« izvršene od »komunističkih grupica«, koje su bile samo dio oružanog ustanka i NOB-a širom NDH.⁵⁸ Zato nije slučajno da u ustaškom tisku počinje u to vrijeme sve intenzivnija propaganda protiv komunista i komunizma, počev od Pavelićevih »Strahota zablude«. No, kod stanovništva u okolici Kerestince (Samobor, Jaska, Zumberak) koriste se lažima i u svojoj gromoglasnoj propagandi logoraše nazivaju »četnicima«, želeći time da ga zaplaše. Vjerojatno su i to, kao i priličan broj poznatih ličnosti među logorašima, i još neki razlozi, utjecali da nisu objavili popis ubijenih i strijeljanih, što bi svakako za njih imalo nepovoljne političke posljedice. U vezi s »akcijom Kerestinec«, ali i drugima izvedenim u to vrijeme od članova Partije i

⁵⁶ AIHRPH, KP-169/416; *Rade Bulat*, Zumberak i Pokuplje u NOB-i, Zagreb 1951, str. 21—31; *Ivica Lopaić*, Zumberak u ustanku 1941. i 1942. godine, HAK, Zbornik 3, Karlovac 1971, str. 1090—1092.

⁵⁷ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (sada Arhiv oružanih snaga), Beograd, Njemačka arhiva, kut. 41 b, fasc. 1, dok. 5/217; Talijanska arhiva, kut. 332, fasc. 2, dok. 1/82—84.

⁵⁸ Grada SZH, knj. I, dok. 68 i 101.

SKOJ-a u Zagrebu i okolici, evidentno je masovnije hapšenje »komunista«, tj. članova Partije, SKOJ-a, suradnika i simpatizera Partije u odnosu na ostale uhapšene u Zagrebu. To evidentno pokazuju i podaci iz Urudžbenog zapisnika redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu prema kojima je u srpnju 1941. bilo uhapšeno 778 osoba od kojih 293 »radi komunizma«, u kolovozu je takvih bilo 415 od ukupno 581 uhapšene osobe, prema, npr., 729 uhapšenih u lipnju od kojih 188 »radi komunizma«. ⁵⁹ Mnogi će od tih uhapšenih stradati u toku kolovoza i rujna 1941. u ustaškim odmazdama, a koje su ustaše najavili, prema njemačkim dokumentima, već 16. VII 1941. i zbog »akcije Kerestinec«.

Kako je do početka kolovoza 1941. u Zagrebu završena partijska istraga slučaja »Vazduh« i s njim u vezi i kerestinečke akcije i tragedije, CK KPJ je na osnovi izvještaja svoje komisije, koja je vodila istragu, 10. VIII 1941. izrekao i kazne. Tako su Anton Rob, politički sekretar, i Mirko Vanić, član MK KPH Zagreb, kažnjeni isključenjem iz Partije, a cijeli je Mjesni komitet kažnjen strogim ukorom »[...] i zbog zločinačkog upropašćenja akcije o oslobođenju ljudi iz Kerestince, koju je inače pripremao CK KPH, a MK radeći iza njegovih leđa doveo do pogubljenja oko 90 drugova«, s time da se cijeli smijeni i imenuje novi MK »od dobrih i provjerenih ljudi«. Čitav CK KPH dobio je ukor »[...] zbog nedovoljne kontrole i poduzimanja mjera za izvršenje akcija koje je CK KPJ nužno postavio pred čitavom Partijom u momentu razbojničkog napada na SSSR«. Tito je to obrazložio u popratnom pismu CK KPH ovim riječima: »Ukor za čitav CK KPH nije dat zbog toga što bi to bilo opravdanje pred KI da smo mi preduzeli prema ostalima tako oštre mjere, već je to po našem dubokom uvjerenju zaslužena kazna koju CK KPH mora ozbiljno shvatiti. Treba da znate da je sam CK Hrvatske u velikoj mjeri kriv za nastale nemile događaje, jer CK Hrvatske nije bio dovoljno budan prema nižim forumima, nije na vrijeme preduzeo energične mjere da onemogući antipartijske elemente, nije preduzeo bitne i odlučne mjere protiv svih onih koji nisu izvršavali svoje partijske dužnosti, tj. akcije, već je dozvolio da takvi saboteri svoj nerad opravdavaju napadom na CKH, pri čemu je ovaj bio dosta neodlučan i nije se snalazio. Dakle, CKH je ispoljio tri osnovne slabosti: 1) organizacionu slabost kod akcije, 2) neodlučnost i 3) nebudnost prema nižim forumima i članovima [...]. MK morate u cjelini smijeniti, a vama prepuštamo ocjenu može li netko doći u obzir za novi MK [...].« U novi MK KPH Zagreb, osnovan potkraj prve polovice kolovoza 1941, od ranijih članova MK ušao je jedino Marko Belinić, dok su ostali članovi bili: Stjepan Benceković, Božo Dakić, Vojo Kovačević, Ante Milković, Nikola Šakić i Marko Simenić, koji je izabran za sekretara. Članovi ranijega MK, pošto su prihvatili izrečene kazne, nastavili su partijski rad bilo na dotadašnjim zaduženjima bilo novim. Članstvo u Zagrebu i u unutrašnjosti Hrvatske obaviješteno je i o »slučaju koji se dogodio u Zagrebu«. Tako je prevladano tadašnje stanje te je CK KPH mogao nastaviti uspješno djelovati na organizacionom jačanju i širenju oružanog ustanka i NOB-a u Hrvatskoj.

⁵⁹ RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 7200—19000.

Što se, pak, tiče Josipa Kopiniča, glavnog aktera slučaja, od Kominterne je 17. VIII 1941. zatraženo njegovo smjenjivanje sa dužnosti koju mu je povjerila i da se stavi na raspolaganje CK KPJ, uz ostalo, jer je »[...] bio inicijator bjegstva 90 drugova iz Kerestince od kojih su danas samo trojica u životu. Sve ovo radio je bez znanja CK KPH i CK KPJ, iako je bio upozoren da se ovo bjegstvo priprema«. No kako Kominternina nije uvažila taj zahtjev CK KPJ i Tita, Kopinič je i dalje ostao »da rukovodi punktom za vezu«, uz potrebnu pomoć Partije, ali je 1945. on ponovo saslušan. Saslušanje je obavila Kontrolna komisija CK KPJ, uzela izjave od Blagoja Neškovića i Vlade Popovića, koji su bili u Komisiji CK KPJ 1941. što je tada saslušavala i Kopiniča. Na osnovi tih materijala, CK KPJ je jednoglasno donio kaznu »[...] strogog ukora sa posljednjim predupređenjem« za Josipa Kopiniča, s time da mu je saopćeno da je zaslužio isključenje i to »[...] ne samo zbog svojih grešaka iz 1941. godine, već i zbog neiskrenog i nepartijskog držanja pred partijskom komisijom CK KPJ ali da mu se ovime daje posljednja mogućnost da se ispravi«. ⁶⁰ Tako je i Kopiniča, jednog od glavnih krivaca kerestinečke tragedije, stigla, makar i minimalna ali zaslužena kazna. Treba reći da su glavni krivci kerestinečke tragedije oprali svoje greške časnim držanjem u NOB-u do kraja rata.

Raspuštanje logora Kerestinec

Odmah pošto su obaviješteni o probou komunista iz logora Kerestinec, tamo su počeli stizati najistaknutiji predstavnici Redarstvenog ravnateljstva, koje je »nadziralo i upravljalo logorom«, zatim RAVSIGUR-a za grad Zagreb i NDH, te predstavnici ustaških, policijskih i civilnih vlasti samoborskog kotara. Iz dokumenata se vidi da su policijske vlasti o probou komunista izviještene u tri sata ujutro 14. VII 1941, a potom su izviješteni ustaško redarstvo, predstavnici samoborskog kotara, vojske i svi ostali. Prvi je stigao u Kerestinec Stjepan Blažeković, rukovoditelj I C odsjeka Redarstvenog ravnateljstva, s organima toga Ravnateljstva i započeo »izvide«. Oko 5 sati priključili su mu se predstavnici samoborskog kotara. O rezultatima je nekoliko sati potom izvijestio kotarski predstojnik iz Samobora Zorislav Mikić Veliku župu Prigorje u tzv. »Uredovnom izvještaju«. ⁶¹ Iz njega proizlazi da komunisti nisu imali oružje, već su ga goloruki oduzeli stražarima, da su policiju u Zagrebu prvi obavijestili o probou stražarski pekar i neka djevojka koja se nalazila kod Horvatina (po nekima pisarica logora) i »dva komunista, koji se navodno sa ovom pobunom nisu slagali«, ali nedostaju podaci o njihovim imenima, da je policija potom izvijestila ustaško redarstvo, zatim o početku i toku »pobune«, da su pri tome, ranjena dva stražara i zapovjednik logora, da su »pobjegli« samo komunisti te da su odmah za potjeru angažirane poli-

⁶⁰ Opširnije o tome vidi: *I. Jelić*, Tragedija u Kerestincu..., n. dj., str. 122—130, i 191—273 (dokumenti).

⁶¹ RSUP SRH, Prijedlog za vođenje istrage i određivanje istražnog zatvora Javnom tužilaštvu za grad Zagreb od 29. XII 1947. za Zorislava Mikića, te je u prilogu dan i njegov »Uredovni izvještaj« od 14. VII 1941. upućen Velikoj župi Prigorje o izvidima u Kerestincu toga dana, a u vezi s proboujem komunista iz logora Kerestinec.

cijske snage, a obaviještene su i sve policijske stanice u okolici i pogranične straže prema Sloveniji. Čim se Blažeković s tim podacima vratio u Zagreb, odmah su u Kerestinec stigli Božidar Cerovski, ravnatelj RAVSIGUR-a Zagreb, i Eugen Kvaternik Dido, ravnatelj RAVSIGUR-a NDH, a zatim jedinice ustaša i oružnika koji su pošli u potjeru za bjeguncima, a iza njih i vojska. Odmah se postavilo i pitanje što s ostalim logorašima Kerestince iz preostala dva dijela logora Kerestinec koji nisu sudjelovali u probou? Dido je zaprijetio da će ih sve postrijeljati, ali kad su ga informirali da među njima ima Hrvata, i nekoliko HSS-ovačkih nižih funkcionara, naredio je da se postupi po njegovom naređenju od 8. VII 1941. Tako da je odmah iz Redarstvenog ravnateljstva Zagreb naredeno »Židova i pravoslavnih prepraćenje u Gospić«, o čemu je izviješteno tamošnje Župsko redarstveno ravnateljstvo. Tako su Židovi i Srbi preko Zagreba (gdje su se pojedinci zadržali po nekoliko dana dok se ne bi formirao transport ili iz drugih razloga) upućeni u Gospić.⁶² Odatle su potom, uglavnom, svi stigli u logor Jasenovac i Gradišku, ukoliko već prije nisu stradali. Prema raspoloživim podacima tamo je upućeno iz logora Kerestinec 44 Židova. Jedan je ubijen u Gospiću a 40 u logoru Jasenovac i St. Gradiška, a svega se dvoje spasilo, od kojih jedan bijegom u Italiju, pa dalje u Švicarsku. Među njima je bilo i 13 pritvorenika I C referade, tj. uhapšenika »radi komunizma«, a koji nisu sudjelovali u probou, i svi su oni likvidirani u logoru Jasenovac i St. Gradiška. Od upućenih pravoslavnih postoje podaci za 16 Srba i jednog Crnogorca, koji su upućeni u Gospić, ali se može pretpostaviti da ih je, vjerojatno, bilo i više. Crnogorac je pušten i protjeran u Crnu Goru, u Gospiću je i Jadovnom ubijeno dvanaest, dok je ostalih četvero ubijeno u logoru Jasenovac. U toj grupi, mimo naređenja, bio je i jedan Hrvat koji je također iz Kerestince prepraćen u Gospić i potom s drugovima Srbima likvidiran u Jadovnom. Među Srbima bila su i dvojica pritvorenika I C referade i obojica su likvidirani u logoru Jasenovac. Od Srba je jedan po nalogu ostavljen u logoru Kerestinec da napravi popis inventara, novca, vrijednosnih papira i predmeta logoraša, što je on i učinio, te je potom pušten, protjeran u Srbiju i tako je preživio rat.⁶³

Svi tzv. katolici iz logora Kerestinec, njih 40, internirani su po naređenju u Kazneni zavod Lepoglavu. Prema nacionalnoj strukturi bila su 2 Židova, 2 Nijemca (porijeklom njemački Židovi emigranti), 4 Slovenca, 1 Rumunj i 31 Hrvat. Među njima bila su 22 pritvorenika IC referade, tj. uhapšenih »radi komunizma« (20 Hrvata i 2 Slovenca) od kojih su većina bili članovi Partije. Većina logoraša iz te grupe prošla je i kroz druge logore (Danica, Gospić) da bi na kraju njih 17 bilo likvidirano u logoru Jasenovac i St. Gradiški, a 1 u Gospiću. Ostala 22 su preživjela (2 Židova, 2 Slovenca, 1 Rumunj i 17 Hrvata), a među njima i 9 pritvorenika I C referade, od kojih je većina puštena 1942, ostali u 1943. i 1944., 1 je uspio pobjeći iz logora u partizane, a jedan dočeka oslobodjenje u logoru. Od tzv. katolika, po svemu se čini da su 3 logoraša iz Kerestince zadržana u Zagrebu, da nisu upućeni s onih 40 u Lepoglavu. Najvjerojatnije su bili

⁶² RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 12421; *Dr B. Krizman, Pobuna...*, n. dj.

⁶³ AIHRPH, Policijski karton br. 785.

na ustaškom redarstvu odakle su kasnije u toku 1941. upućeni u logor Jasenovac gdje su dvojica ubijena a jedan potkraj 1944. pušten. Bili su, inače, pritvorenici I C referade i komunisti, a prema nekim izjavama i podacima iz dosadašnje literature navode se kao sudionici proboja, ali se to iz raspoloživih dokumenata ne može i utvrditi.⁶⁴ Tako se od 105 preostalih logoraša iz logora Kerestinec, za koje postoje podaci, poslije proboja komunista, spasilo svega njih 26. Teško je reći bi li taj broj bio manji da komunisti nisu izvršili proboj iz logora Kerestinec.

Kako su već 14. VII 1941. izdata naređenja i »prepraćeni« svi preostali logoraši, osim jednoga, u Gospić i Lepoglavu preko Zagreba, istoga je dana Redarstveno ravnateljstvo Zagreb izdalo naređenje svim svojim odsjecima da u Kerestinec više ne šalju nove internirce. Tako on prestaje de facto funkcionirati kao logor. Sva službena pošta koja stiže na adresu logora vraćena je kao »neuručena«, uz obrazloženje da »više ne postoji logor u Kerestincu«. Za naredni mjesec dana jedini preostali logoraš i nekoliko stražara izvršili su popis inventara i svega ostaloga u logoru Kerestinec te je 16. VIII 1941. na licu mjesta u Kerestincu obavljena i službena »primopredaja novca i vrijednosnih papira, te predmeta zaostalih iza odbjeglih komunista« i inventara. Sve je predano raznim ustanovama i institucijama, a logor raspušten.⁶⁵

Dvorac Kerestinec je i potom u nekoliko navrata korišten za privremeni smještaj pojedinih grupa zatvorenika koje su nakon nekoliko dana bile odvedene i strijeljane u nekom od okolnih stratišta, npr. u Rakovom Potoku, ali nije više funkcionirao kao logor. Od travnja 1942. u njemu je smještena ustaška oficirska i podoficirska škola, a privremeno se do kraja rata u njega smještaju razne ustaške i domobranske jedinice, uglavnom prilikom brojnih akcija protiv partizanskih jedinica na tome području te Zumberku i Pokuplju.⁶⁶

Ono što je neophodno spomenuti jest »Istraga u Kerestincu povodom bjegstva pritvorenika i razoružanja redar. straže«, koju je 15. VII 1941. naredio i poveo obavještajni odsjek Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu a kasnije nastavilo UNS-ovo Zaštitno redarstvo za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje. Iz njihovih urudžbenih zapisnika, koji su za sada jedini dokumenti i putokazi u tome, vidi se da se vodila u dva smjera, i to jedna prema komandantu logora, zapovjedniku redarstvene straže, redarstvenim stražarima te ostalim osobama koje su se u trenutku proboja komunista zatekle u krugu i neposrednoj blizini logora, i druga prema uhvaćenim komunistima sudionicima proboja i članovima udarnih grupa. Horvatin je, s obzirom na to da je odmah intervenirao i bio teško ranjen s doživotnim posljedicama, bio na bolovanju i liječenju do oslobođenja, prima plaću, i protiv njega nije pokrenut disciplinski postupak. No, postupak je odmah pokrenut protiv zapovjednika straže, koji se predao komunistima i pod njihovim prijetnjama naredio stražarima da ne pucaju i da se predaju, te stražara, koji su poslušali to njegovo naređenje, pa su svi suspendirani.

⁶⁴ Građa SZH, knj. I, n. dj., dok. 67.

⁶⁵ Općinski sud Samobor, Knjiga dostavnica Kotarskog suda Samobor 1941.; RSUP SRH, UZ ROZ 1941, red. br. 17273.

⁶⁶ AH, KOS, kut. 5, Prs. 250/1942.

Disciplinski postupak obustavljen je u listopadu 1941, ali je suspenzija ostala.⁶⁷ Taj dio istrage pokazuje da oni nisu izvršili svoj zadatak, tj. spriječili svaki pokušaj pobune i bijega logoraša iz logora Kerestinec. Utoliko je zanimljivija izjava komandanta Horvatina, prilikom saslušanja poslije rata 1945, da je na osnovi glasina logoraša da će »poginuti na dan pada Bastille« još iz svibnja 1941, obavijestio nadležne i poduzeo mjere opreza za taj dan. No, svi podaci pokazuju da neke posebne organizacijske i druge mjere nisu poduzete, osim što je inspekciju logora poslije napada Njemačke na SSSR izvršio Cerovski, što su logorašima po izvršenom pretresu logora oduzeti noževi iz pribora za jelo, i što je straži naredeno »da ukoliko komunisti pokušaju izvršiti bijeg da ih se u tome najenergičnije spriječi«. Je li se, možda, radilo o sabotazi »nekih članova kulturbunda ubačenih među redarstvenu stražu«, kao što još navodi Horvatin na saslušanje, koji su ga, navodno, tražili sredstvima za uspavljivanje »kako bi mogli inscenirati bjegstvo iz logora i ovu priliku upotrijebiti da pobiju sve zatočenike pod izlikom da su htjeli bježati«, teško je reći, jer se poslije rata ni jedan od njih nije mogao pronaći. U istrazi su nadalje saslušavani oni koji su se u trenutku proboja komunista zatekli u parku ispred dvorca u društvu s Horvatinom i ostali u okolici logora. Potkraj studenog 1942, prema podacima iz urudžbenih zapisnika, istraga je završena, no s kakvim rezultatom, odnosno što je ustaše zapravo zanimalo, teško je zaključiti, jer dokumenti nedostaju.⁶⁸

Drugim dijelom istrage obuhvaćeno je više od dvadesetak sudionika proboja i članova udarnih grupa, i to onih koje su vjerojatno uhvatili organi Redarstvenog ravnateljstva. Oni su s materijalima upućivani Ravnateljstvu ustaškog redarstva, RAVSIGUR-u i UNS-u, i u njihove zatvore jer se tu odlučivalo o njihovoj sudbini, koja je, osim za nekoliko izuzetaka, za sve njih značila smrt. Nešto kasnije UNS-ovo Zaštitno redarstvo za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje u istragu je uključilo i neke logoraše Kerestince, inače pritvorenike IC referade, te je i ona završena kao i prva potkraj 1942, ali nam njezin tok i rezultati također nisu poznati.⁶⁹

Zaključak

Na osnovi dosadašnjih istraživanja proizlazi da je u logor Kerestinec od osnivanja 19. IV pa do raspuštanja 16. VIII 1941. bilo internirano oko 900 logoraša. Najbrojniji su bili Židovi emigranti, većinom iz Austrije, a manjim dijelom iz Njemačke, Čehoslovačke i Poljske, njih više od 400. Oni su nakon jednomjesečnog prikupljanja i zadržavanja u logoru Kerestinec »prepraćeni u Sarajevo«, a odatle nakon kraćeg vremena u druge ustaške i njemačke koncentracione logore. Najveći broj muškaraca iz te grupe stradao je u logoru Jasenovac, a žene i djeca u logoru Auschwitz. U

⁶⁷ RSUP SRH, UZ ROZ 1941. i 1942. te UZ Zaštitnog redarstva za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje 1942.

⁶⁸ RSUP SRH Saslušanje Mladena Horvatina od 27. XII 1947. te još isto kao bilj. 67.

⁶⁹ Isto kao bilj. 67 i 68.

njemačkim je logorima najvjerojatnije stradala i manja grupa koja se, čini se na zahtjev Nijemaca, vratila natrag, tj. odakle je i pobjegla (Austrija, Njemačka). Za sve te logoraše, osim brojki, nedostaju popisi s imenima i ostalim podacima.

Za ostalih 448 logoraša, uglavnom na osnovi dokumenata, prikupljeni su podaci o njihovom boravku u logoru Kerestinec, na osnovi izjava preživjelih, rodbine, poznanika i literature. Po nacionalnoj strukturi među njima su bila 173 Srbina, 133 Hrvata, 112 Židova (na osnovi neprijateljskih dokumenata, premda su se neki nacionalno opredijelili kao Hrvati a drugi kao Srbi), 13 Židova emigranata (osim već navedene grupe) a i oni su se različito nacionalno opredjeljivali (tj. dijelom prema zemlji iz koje su emigrirali, ali su kao Židovi evidentirani u većini neprijateljskih dokumenata), 5 Muslimana, 4 Slovenca, 3 Rusa, 2 Crnogorca i po jedan Jermenin, Rumunj i Talijan. Za njih 371 postoje i podaci o socijalnoj strukturi. Tako je radnika raznih struka bilo 108, odvjetnika 84, namještenika raznih struka 53, trgovaca i obrtnika raznih struka 46, studenata raznih fakulteta 23 (od kojih 2 apsolutista), policijskih namještenika raznih struka 13, inženjera 8, zemljoradnika 6, vojnih lica raznih činova 6, novinara 5, profesora 4, vozača 4, liječnika 3, agronoma 2, slikara 2, književnika i publicista 2, đaka 2, i po jedan glumac, režiser i svećenik (mitropolit). Oni za koje ti podaci nedostaju u većini su službenici Banske vlasti Banovine Hrvatske i redarstveni službenici, uglavnom srpske narodnosti. Njih su ustaše kao Srbe uhapsili odmah poslije proglašenja NDH i internirali u logor Kerestinec. O njima je sačuvano nekoliko popisa. Većina njih je puštena i protjerana iz Zagreba a ostali podaci nedostaju.

Od tih 448 logoraša, prema dosadašnjim podacima, u toku rata život je izgubilo njih 197. Najviše ih je izgubilo život u logoru Jasenovac, njih 64, zatim je strijeljano u Dotrščini 49, poginulo u borbama oko logora Kerestinec 26, trojica su još izvršila samoubojstvo da ne bi ustašama pali živi u ruke; u Rakovom su Potoku strijeljana 2, u Zagrebu 9, u logorima: Danica 1, Gospić 8, Jadovno 8, Stara Gradiška 9, Auschwitz 1, u Italiji i Norveškoj u logorima po 1, ubijena na terenu 2, umrla od posljedica logora Kerestinec 2, poginulo u partizanima 10 i jedan umro u partizanima. Treba istaći da je borba koju su započeli i vodili kerestinečki komunisti bila prva oružana borba protiv ustaša i okupatora u Hrvatskoj i ona je upalila baklju narodnooslobodilačke borbe koja se neće ugasiti sve do konačne pobjede 1945. godine. Kerestinečki logor je logor stradanja ali izuzetnog morala, hrabrosti i herojstva komunista i skojevaca kojima će se napajati tisuće i tisuće sudionika NOB-a sve do oslobođenja, a i danas. Potvrđuju to brojni nazivi jedinica, društava i organizacija u NOR-u s imenima kerestinečkih logoraša komunista, i brojna poslijeratna spomenobilježja širom Hrvatske i Jugoslavije.

U nastavku ovog članka u nastavku ovog članka...

U nastavku ovog članka u nastavku ovog članka...

SUMMARY

THE PRISON CAMP KERESTINEC

The prison camp was founded on 19th April and ceased to exist on 16th August 1941. It was one of the first prison camps in the Independent State of Croatia, under the leadership of the Police Direction in Zagreb. About 900 prisoners were interned in it. It occupied the castle and the farm houses of the estate Kerestinec, 16 kilometers far from Zagreb. It was an internee camp with the characteristics of assembly camp, labour camp and concentration camp. Although it had common administration, it consisted of three sections which were also territorially separated. According to the names given to them by both the administration and the prisoners these were the »Serbian-Yugoslav« part, the »Jewish« part and the »communist« part of the prison camp, in chronological order of their appearance.

In the »Serbian-Yugoslav« part of the prison camp there were 247 prisoners (two women among them) in the period from 19th April to 13th July 1941. Most of them were employees of the Civil Croatia authorities and police, then merchants and craftsmen. Most of them were Serbs — 156, while of the others, the so-called »Yugoslavs« mostly, there were 59 Croats, 3 Montenegrins, 2 Slovenes, 18 Jews, émigrés and local, 3 Russians and one Italian, one German and one Rumanian. More than half of the prisoners from that part were released in May and June of 1941, while the rest were transferred to other prison camps where they perished.

Between the 1st May and 13th July 1941 there were 487 Jews (except for 4 Croats) interned in the »Jewish« part. There were more than 400 Jewish émigrés (men, women and children), mostly from Austria, but also from Germany, Czechoslovakia and Poland. In June 1941 they were transferred to Sarajevo, and then to other ustasha and German concentration camps where almost all of them were liquidated. Those who stayed alive were Jewish lawyers from Zagreb and several Jews of other professions who were interned »because of communism«. Most of the lawyers were released, and the rest were transferred to other camps and killed.

In the third, so-called »communist«, part of the prison camp there were more than 100 communists interned between 13th May and 13th July. Two thirds of them were Croats, and the rest belonged to other nationalities, among them well known Party activists, prominent public and cultural workers of Croatia. That part was the most organized and best kept of all the three sections of the prison camp Kerestinec, which is understandable if we know that the prisoners there were irreconcilable political enemies of the ustasas. Also the prisoners themselves were best organized in that section, and the whole life and work there were conducted by the Party leadership of the prisoners. When the ustasas shot ten of the communist prisoners as a revenge on 9th July 1941, a decision was made to free the remaining prisoners. According to the agreement with the Party leadership in Zagreb the communist prisoners, on the night from 13th

to 14th July 1941, unarmed defeated the prison guards and broke out to freedom. However, because of poor external organization nobody waited for them and consequently 74 out of 89 participants were killed in the fights around the prison or were caught and then killed. Ten more prisoners were killed in the National Liberation War as partisans. The remaining 105 prisoners were immediately interned by the ustashas into the prison camps Gospić (Serbs and Jews) and Lepoglava (Croats), from then to the prison camps Jasenovac and Stara Gradiška. Only 22 of them stayed alive, all the others were killed.

For 448 prisoners more detailed information exists, while for 400 Jewish émigrés only numerical data are known. These show that in the prison camp Kerestinec, according to the national structure, there were 173 Serbs, 133 Croats, 125 Jews, 5 Muslims, 4 Slovenes, 3 Russians, 2 Montenegrins, one Armenian, one Rumanian and one Italian. According to the social structure most of them were workers, then lawyers, employees, merchants, craftsmen and students. During the war 197 of them were killed — 64 in the prison camp Jasenovac, 49 were shot in Dotrščina. The Kerestinec prison camp was the prison of suffering, but also of exceptional morale, courage and heroism of the communists. The struggle started and led by them was the first armed fight against the ustashas and the occupier in Croatia and it lighted the torch of the War of National Liberation which was not to go out until the final victory in 1945.